

Biuletyn Historii Sztuki
LXXXII:2020, nr 1
ISSN 00063967

ALEKSANDRA KNAPIK
Kraków, Uniwersytet Jagielloński
<https://orcid.org/0000-0001-6618-4621>

*Aleksandria – ogród krajobrazowy
Aleksandry z Czartoryskich Ogińskiej
w świetle nowych materiałów*

*Aleksandria – Landscape Garden
of Aleksandra Ogińska née Czartoryski
in the Light of New Materials*

Przedmiotem badań stał się ogród krajobrazowy Aleksandria w Siedlcach założony przez Aleksandrę z Czartoryskich Ogińską. Na podstawie źródeł archiwalnych i ikonograficznych opracowano takie zagadnienia jak: historia powstania ogrodu, sprawa autorstwa i datowania, rekonstrukcja struktury zatrudnienia, analiza układu przestrzennego, geneza form budowli oraz ich treść ideowa.

Słowa-klucze: Aleksandra z Czartoryskich Ogińska, Siedlce, Aleksandria, Szymon Bogumił Zug, ogród krajobrazowy.



It is the Aleksandria landscape garden in Siedlce founded by Aleksandra Ogińska née Czartoryski that is studied in the paper. In the light of the archival and iconographic sources, the following issues have been studied: the story of the garden's foundation, its attribution and dating, staff structure, analysis of the spatial layout, genesis of the buildings' forms, as well as their ideological content.

Key words: Aleksandra Ogińska née Czartoryski, Siedlce, Aleksandria, Szymon Bogumil Zug, landscape garden.

Ogród krajobrazowy w Siedlcach Józefy Aleksandry z Czartoryskich Ogińskiej (1730–1798) nazywany Aleksandrią (Alexandryją, Alexandrowem) zajmuje trwałe miejsce w historii sztuki ogrodowej jako przykład założenia w typie *pastoral farm* na gruncie rodzimym. Badacze w dotychczasowych opracowaniach skupiali się głównie na wybranych zagadnieniach mecenatu artystycznego księżnej, kulturotwórczej roli dworu i działalności teatru siedleckiego. Układ kompozycyjny parku i jego treść ideowa najczęściej znajdowały się na marginesie dotychczasowych rozważań¹. Ogrody sentymentalne kojarzone przede wszystkim z kulturą dworską i prestiżem potwierdzały przynależność właściciela do elit europejskich. Przyjęcie przez księżną koncepcji ogrodu naturalnego miało pozwolić jej na wprowadzenie określonych treści ideowych świadczących o wyczuciu przez nią najnowszych prądów epoki, oraz stać się narzędziem poszerzania wpływów na polu kulturalnym i politycznym. Bodźcem dla modernizacji założenia siedleckiego stała się planowana wizyta Stanisława Augusta (20–25 lipca 1783 r.). Ogińska zdawała sobie sprawę, że ogród w nowym stylu był wręcz niezbędny dla podniesienia prestiżu rezydencji. Dodatkowo miał stanowić wyszukaną oprawę dla uroczystości i zabaw ogrodowych organizowanych w ramach praktyk towarzysko-reprezentacyjnych.

Hetmanowa Ogińska po śmierci ojca Michała Fryderyka Czartoryskiego, który zmarł 15 sierpnia 1775 r., przejęła rozległy klucz siedlecki składający się z miasta i licznych

¹ Stanisław DĄBROWSKI, „Życie teatralne w Siedlcach w latach 1784–1929”, *Rocznik Mazowiecki* 2, (1969), s. 219–237; Tomasz KORZENIEWSKI, „Teatr hetmanowej Ogińskiej w Siedlcach”, *Pamiętnik Teatralny* 18, nr 1/2 (1969), s. 114–126; Marek KWIATKOWSKI, *Szymon Bogumił Zug. Architekt polskiego Oświecenia* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwa Naukowe, 1971); Halina DMOWSKA-GRABIAS, „Siedlce i dobra siedleckie hetmanowej Aleksandry Ogińskiej w drugiej połowie XVIII wieku”, *Rocznik Mazowiecki* 4 (1972), s. 440–442; Gerard CIOLEK, *Ogrody polskie* (Warszawa: Państwowy Instytut Sztuki, 1953); Longin MAJDECKI, *Historia ogrodów* (Warszawa: PWN, 1978); Danuta MICHAŁEC, *Aleksandra Ogińska i jej czasy* (Siedlce: Muzeum Okręgowe, 1999); Urszula GŁOWACKA-MAKSYMUK, „Dwór księżnej Aleksandry Ogińskiej jako ośrodek życia kulturalnego na Podlasiu”, *Szkice Podlaskie* 10 (2002), s. 9–16; EAD., „Siedlce miasto rezydencjonalne księżnej Aleksandry Ogińskiej”, *Prace Archiwalno-Konserwatorskie* 13 (2002), s. 9–21; Grażyna KORNEC, *Pałac Ogińskich w Siedlcach* (Siedlce: Wydawnictwo Akademii Podlaskiej, 2003); Tadeusz BERNATOWICZ, „Sentymentalne idee i wiejskie chatki w ogrodach «picturesque» czasów stanisławowskich”, w: *Obraz i przyroda. Materiały z Konferencji „Obraz i przyroda”*, Lublin 6–8 X 2003, red. Urszula MAZURCZAK, Jowita PATYRA, Małgorzata Sylwia ŻAK (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2005), s. 117–155; Jolanta SAWICKA-JUREK, „Pod wdzięcznym onej rozkazem» – o kulturotwórczej roli dworu Aleksandry Ogińskiej w Siedlcach”, w: *Dwory magnackie w XVIII wieku. Rola i znaczenie kulturowe*, red. Teresa KOSTKIEWICZOWA, Agata ROČKO (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2005), s. 263–273; Janusz RYBA, „Dwory przyjmują gości. O kulturotwórczej funkcji królewskich odwiedzin”, w: *Dwory magnackie w XVIII wieku*, s. 57–67; Artur ZIONTEK, „Żywioł towarzyski Aleksandry Ogińskiej utrwalony w piśmiennictwie XVIII wieku”, w: *Kobieta epok dawnych w literaturze, kulturze i społeczeństwie*, red. Iwona MACIEJEWSKA, Krystyna STASIEWICZ (Olsztyn: Wydawnictwo Littera, 2008), s. 349–362; ID., „Siedlecki dwór artystyczny Aleksandry Ogińskiej”, w: *Małe miasta. Społeczność*, red. Mariusz ZEMŁO (Lublin-Supraśl: Wydawnictwo KUL, 2011), s. 247–275; Jakub Maciej KOSIOREK, *Aleksandria. Ogród hetmanowej Aleksandry Ogińskiej w Siedlcach* (Siedlce: Siedleckie Stowarzyszenie Społeczno-Kulturalne Brama; Warszawa: Instytut Historyczny UW, 2013); Piotr ŁUGOWSKI, „Artyści i rzemieślnicy na usługach Aleksandry Ogińskiej w Siedlcach”, w: *Zmierzch i świt. Stanisław August i Rzeczpospolita 1764–1795*, red. Aleksandra ANTONIEWICZ, Rozalia KOSIŃSKA, Piotr SKOWROŃSKI (Warszawa: Wydawnictwo Neriton, Studenckie Koło Naukowe Historyków UW, 2015), s. 109–135.

folwarków: Stara Wieś, Grabianów, Golice, Purzec, Ujżanów, Chodów, Strzała, Suchożebry, Kopcie, Topórek, Wola, Wólka Wołyńska, Wołyńce, Żabokliki i Żytunia². Nowa właścicielka wraz z objęciem majątku zleciła sporządzenie inwentarza dóbr w 1776 r. Skrupulatny rękopis zachowany w Bibliotece Książąt Czartoryskich w Krakowie dostarczył praktycznych wskazówek dotyczących układu kompozycyjnego „ogrodu włoskiego” w momencie przejścia go przez hetmanową. Stanowił przy tym niezwykle ważne źródło pozwalające na ocenę dokonania księżnej na polu sztuki ogrodowej. Zgodnie z treścią opisu „Ogród włoski spacerowy poczyna się od sali średniej pałacowej, w którym przed pałacem lip pod linią sadzonych przy wale (*in numero*) 12. W tym ogrodzie przed pałacem rabaty bukszpanem wysadzone. Basen w środku w winkle darnią wykładany. Za rabatami gabinety z lipiny wysadzone”³. Z przytoczonego fragmentu wynika, że założenie miało formę regularną z pełnym programem ogrodu barokowego. Poszczególne części ogrodu były ze sobą wzajemnie powiązane zarówno kompozycyjnie, jak i funkcjonalnie. Na terenie założenia znajdowały się szpalery lipowe, grabowe, kasztanowe, „z bzu włoskiego”, boskiety, *berceau*, partery, ogród niższy z drzewami owocowymi i sadzawką, kwatery obsadzone „częścią porzeczkami, częścią agrestem, drzewkami młodemi [...] rodzajnego i nieurodzajnego [rodzaju]”, kwatery wysadzone drzewkami ozdobnymi „lawendą, purzyczkami i agrestem”, kwatery obsadzone samą lawendą, ulica wysadzana porzeczkami. Ponadto na terenie ogrodu znajdowały się liczne altanki ogrodowe drewniane bądź ukształtowane z drzew (altanki zielone): „okrągła z lipiny wysadzana”, przed nią „kanapa w cyrkuł darnią wyłożona. Wokół [...] rabaty bukszpanem wysadzone, w środku kwiaty”; „stolarskiej roboty, jedna tarciami obita wkoło, gontami pokryta. Drzwi do niej z szklannymi oknami 3 na zawiasach, z zasuwkami i z zamkiem jednym żelaznym. Połap i ściany malowane, posadzka z cegły ułożona. Altanka druga w słupki, kratowa, gontami pobita”. Za wysokim szpalerem lipowym rozciągały się ogrody użytkowe: warzywne i sady, „w którym kwater ośm kwadratowych drzewkami młodemi obsadzone, których *in numero* 144. Między temi porzyczki znajdują się” oraz ogrody inspektowe. W Starej Wsi założono drugi ogród owocowy, składający się z pięciu kwater obsadzonych 114 drzewami owocowymi oraz ogród warzywny z kwaterami „jedna na kapustę, tamże i szparagi sadzone, i drzewa młode owocowe”⁴. W inwentarzu odnotowano obecność licznych zbiorników wodnych: sadzawki, „basen w winkle koniczyną zasiany” oraz kanały. Na terenie ogrodu siedleckiego znajdowały ponadto budynki użytkowe: „Budynek ogrodowy. Pierwszy z drzewa tartego budowany, gontami podbity na zawiasach”, „Budynek drugi ogrodowy do konserwowania i suszenia owoców z drzewa tartego zbudowany”, „Budynek trzeci gdzie ogrodnicy mieszkają”, mała murowana piwnica, lodownia i „Sklep na chowanie włośczyzny murowany”⁵. W inwentarzu opisano także wszystkie budynki gospodarcze, wozownie, stajnie, stodoły, spichlerze, obory i chlewy⁶. Choć ogród geometryczny zaczął być uznawany za przejaw „fałszywego gustu” na rzecz stylu krajobrazowego łączącego z wyrafinowanym smakiem, Ogińska zachowała pełny program założenia

² Janina GARDZIŃSKA, Urszula GŁOWACKA-MAKSYMUK, *Inwentarz dóbr klucza siedleckiego z 1776 roku* (Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Fundacja Rozwoju Badań Regionalnych „Sigillum”; Siedlce: Archiwum Państwowe, 2005), s. 60.

³ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie (dalej: BCz), sygn. 624, *Inwentarz dóbr klucza siedleckiego z 1776 r.*, k. 60–61.

⁴ Ibid.

⁵ Ibid., k. 61–62.

⁶ Ibid., k. 63–64.

nia barokowego⁷. Należy podkreślić, że badania nad polskimi ogrodami omawianego okresu wymagają wzięcia pod uwagę niezwyklej różnorodności i wymienności form kompozycyjnych, które wynikały z jednoczesnego istnienia ogrodów francuskich, włoskich i angielskich. Jak trafnie zauważył Gerard Ciołek, „Rewolucyjna zmiana założeń w sztuce ogrodowej, przejścia od układów zgeometryzowanych do swobodnych, okazała się początkiem całej serii przemian w treści, programie oraz kształcie ogrodów i parków. Wykształciła się [...] cała mozaika form ogrodowych. Jednych – «czystych», będących wynikiem dążności do realizacji założonych ideałów, drugich – mieszanych, łączących w sobie różne założenia ideowe, na koniec jeszcze innych – w których nałożyły się na siebie formy stare i nowe w najróżniejszych proporcjach i zakresach”⁸. Układ kompozycyjny tych założeń najczęściej odwoływał się do miejscowej, wielowiekowej tradycji ogrodów ozdobnych oraz wzorców obyczajowych. Pomimo wznoszącej się dominacji ogrodów naturalnych na terenie Rzeczypospolitej w 2. połowie XVIII w. wciąż doceniano idee „starej doktryny”.

W kolejnych latach Ogińska podjęła się wielu inicjatyw budowlano-artystycznych, począwszy od przebudowy własnej rezydencji, po liczne inwestycje w samym mieście⁹. Właścicielka zapoczątkowała prace nad zakładaniem ogrodu krajobrazowego Aleksandria po północno-wschodniej stronie pałacu z ozdobnymi pawilonami otoczonymi partią leśno-łąkową. Program posiadłości opierał się na motywach literackich, orientalnych i mitologicznych. Zgodnie ze źródłem archiwalnym zatytułowanym *Rachunek Alexandrowa 1779 Fabrykę Aleksandrowską* prace rozpoczęto 12 kwietnia 1779 r.¹⁰ Niecały miesiąc później, tuż po imieninach hetmanowej, 6 maja Stanisław August Poniatowski wydał przywilej potwierdzający wszystkie nadane wcześniej Siedlcem prawa. Intensywne prace nad zakładaniem ogrodu trwały nieprzerwanie do 20 lipca 1783 r., czyli pamiętnej daty wizyty króla Stanisława Augusta w Siedlcach, opisaną przez królewskiego sekretarza Wilhelma Friese¹¹. Pomimo braku potwierdzeń źródłowych projekt parku siedleckiego łączy się z twórczością słynnego architekta i projektanta ogrodów Szymona Bogumiła Zuga. Układ formalny ogrodu oraz jego treść ideowa wykazywały wiele analogii z już istniejącymi podwarszawskimi rezydencjami jego autorstwa¹². Architekt miał w swoim dorobku projekty licznych założeń krajobrazowych: Kazimierza Poniatowskiego na Solcu (od ok. 1772–1774), na Książęcym (1776–1779), Izabeli z Flemmingów Czartoryskiej w Powązkach

⁷ Ignacy KRASICKI, „Listy o ogrodach”, w: ID., *Dzieła prozą Ignacego Krasickiego*, t. 5 (Warszawa: nakł. Franciszka Ksawerego Dmochowskiego, 1803), s. 392.

⁸ CIOŁEK, *Ogrody polskie*, s. 148.

⁹ ŁUGOWSKI, „Artyści i rzemieślnicy”, s. 110; Zob. KORNEC, *Pałac Ogińskich*, s. 51–59.

¹⁰ BCz, sygn. 11467, t. 4, *Rachunek Alexandrowa, 1779*, k. nłb., Regestr Percepty y Expensy Pienięzney na Fabrykę w Alexandrowie w Dobrach siedleckich w roku 1779 na Dniu 12 Aprila rozpoczęty.

¹¹ Dzieło wydane drukiem w 1783 r. zostało ponownie przypomniane przez Janinę Gardzińską i Urszulę Głowacką-Maksymiuk w publikacji Danuty Michalec *Aleksandra Ogińska i jej czasy*. Autorki wykazały, że prawdopodobnym autorem opisu wizyty Stanisława Augusta na dworze hetmanowej był królewski sekretarz Wilhelm Friese. Zob. „Przyjęcie Najjaśniejszego Pana Stanisława Augusta Króla Polskiego Wielkiego Książęcia Litwskiego, Ruskiego, Pruskiego, Mazowieckiego, Żmudzkiego, Kijowskiego, Wołyńskiego, Podolskiego, Inflanckiego, Smoleńskiego, Siewierskiego i Czernichowskiego, Pana naszego Miłościwego w Siedlcach 1783”, oprac. Janina GARDZIŃSKA, Urszula GŁOWACKA-MAKSYMIOUK, w: MICHAŁEC, *Aleksandra Ogińska*, s. 98–154.

¹² KWIAKOWSKI, *Szymon Bogumił Zug*, s. 102; CIOŁEK, *Ogrody polskie*, s. 127–128; Stanisław LORETZ, Andrzej ROTTERMUND, *Klasycyzm w Polsce* (Warszawa: Arkady, 1984), s. 265; SAWICKA-JUREK, „«Pod wdzięcznym onej rozkazem»”, s. 267; KOSIOREK, *Aleksandria. Ogród*, s. 49; ŁUGOWSKI, „Artyści i rzemieślnicy”, s. 118. Piotr Ługowski działalność Zuga w Siedlcach łączył również z powstaniem bramy-dzwonnicy w formie łuku tryumfalnego na zlecenie Michała Fryderyka Czartoryskiego. Zob. Piotr ŁUGOWSKI, „Brama Księżnej Ogińskiej w Siedlcach – domniemane dzieło Szymona Bogumiła Zuga”, *Biuletyn Historii Sztuki* 71, nr 3 (2009), s. 361–367.

(od 1773), Fryderyka Augusta Brühla w Młocinach (od 1775), Izabeli z Czartoryskich Lubomirskiej w Mokotowie (od 1776), Michała Poniatowskiego w Jabłonie (od 1778) oraz Heleny z Przeździeckich Radziwiłłowej w Arkadii (od 1778). Zapewne to skłoniło księżnę do powierzenia Zugowi zaprojektowania ogrodowej „wioszczy” w typie *pastoral farm*, które przejął z francuskich wydawnictw, w szczególności dzieł Georges’a-Louisa Le Rouge’a *Jardins anglo-chinois à la mode ou Détails des nouveaux jardins à la mode*¹³. Przestrzeń założenia miały upiększać liczne budowle przybierające formę wiejskich pawilonów o różnym kształcie i funkcji¹⁴. Znaczący wpływ na kształtowanie koncepcji ogrodów naturalnych miało uczestnictwo architekta w powstawaniu traktatu Augusta Fryderyka Moszyńskiego *Essay sur le Jardinage Anglois* (1774), do którego przygotowywał ilustracje (zaginione). Dzieło dedykowane królowi było inspirowane francuskim przekładem dzieła Thomasa Whately’ego *Observations on Modern Gardening* (London 1770) pióra François de Paule’a Latapie: *L’art de former les Jardins Modernes, ou l’art des jardins anglois. Traduit de l’anglois... & une description détaillée des jardins de Stowe, accompagnée du plan* (Paris 1771)¹⁵. Obok oryginalnego przekładu Latapie dołączył do publikacji własne komentarze, opis ogrodu w Stowe oraz rozdział o ogrodach chińskich Williama Chambersa z dzieła *Designs of Chinese Buildings, Furniture, Dresses, Machines and Utensils* (1757). Pojawienie się dzieła w Warszawie – najpóźniej jesienią 1773 r. – stało się katalizatorem dalszego rozwoju zainteresowań ogrodami na dworze królewskim¹⁶. Jak podkreśliła Agnieszka Morawińska, traktat ten na gruncie polskim był „niewątpliwie pierwszy, nowatorski i brzemienisty w skutki”¹⁷. Zatem nowe zasady sztuki ogrodowej popularyzowane w rozprawie Moszyńskiego i rysunkach Zuga były bardziej zbliżone do estetyki francuskich ogrodów krajobrazowych z lat 60. i 70. XVIII w. Znamiennymi cechami „modnych” założen swobodnych był bogaty i różnorodny sztafaż architektoniczny oraz teatralność, które odpowiadały polskim fundatorom ceniącym europejskie gusta estetyczne.

Warto jednocześnie podkreślić, że Moszyński opowiadał się za zachowaniem części regularnych w otoczeniu pałacu uzasadniając to względami reprezentacyjnymi. Nowe rozwiązania planistyczne należało tym samym wprowadzać w pewnej odległości od rezydencji głównej. Największe doświadczenie w projektowaniu ogrodów angielskich z jednoczesnym zachowaniem ogrodu regularnego niewątpliwie posiadał wspomniany Zug. „Modna” interwencja architekta w strukturę przestrzenną barokowej rezydencji w Siedlcach nie stanowiła odosobnionego przykładu w jego twórczości. Książę Michał Hieronim Radziwiłł po odkupieniu od Michała Kazimierza Ogińskiego rezydencji w Nieborowie (1774) z pomocą architekta przystąpił do modernizacji istniejącego już ogrodu barokowego. Najbardziej

¹³ Georges-Louis LE ROUGE, *Jardins anglo-chinois à la mode ou Détails des nouveaux jardins à la mode*, (Paris: Le Rouge, 1775-1789).

¹⁴ Izabela KOPANIA, *Rzeczy – Ogrody – Wyobrażenia. Chiny w kulturze Rzeczypospolitej czasów Stanisława Augusta*, (Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2012), s. 267–274.

¹⁵ Thomas WHATELY, *L’art de former les jardins modernes, ou l’art des jardins anglois. Traduit de l’anglois à quoi le traducteur a ajouté un discours préliminaire sur l’origine de l’art, des notes sur le texte, & une description détaillée des jardins de Stowe, accompagnée du plan*, tłum. François de Paule Latapie, (Paris: Charles-Antoine Jombert, 1771).

¹⁶ Jolanta POLANOWSKA, „Ogród angielski (English landscape garden) w Warszawie i jej okolicach w 2. poł. XVIII w. i jego wzory”, w: *Kultura artystyczna Warszawy XVII–XXI*, red. Zbigniew MICHALCZYK, Andrzej PIEŃKOS, Michał WARDZYŃSKI (Warszawa: Neriton, 2010), s. 194–196; KOSIOREK, *Aleksandria. Ogród*, s. 49. Zob. August Fryderyk MOSZYŃSKI, „Rozprawa o ogrodnictwie angielskim Warszawa 1774”, w: Agnieszka MORAWIŃSKA, *Augusta Fryderyka Moszyńskiego Rozprawa o ogrodnictwie angielskim* (Wrocław: Ossolineum, 1977).

¹⁷ MORAWIŃSKA, *Augusta Fryderyka Moszyńskiego*, s. 38.

znaczące zmiany wprowadzono w zachodniej części założenia w układzie Dzikiej Promenady (*wilderness*) rozciągającej się wzdłuż kanału nieborowskiego w kształcie wągelnicy¹⁸. Naturalna gęstwina drzew i krzewów w formie lasu została wprowadzona w celu uzupełnienia założenia regularnego¹⁹. Inny przykład stanowiła działalność architekta na terenie historycznego założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie należącego wówczas do Czartoryskich. Na przestrzeni pomiędzy dawnym folwarkiem Jana III Sobieskiego a Jeziorem Wilanowskim na zlecenie Izabeli Lubomirskiej ok. roku 1782 założono *Jardin anglois-chinois* według projektu Zuga. Modernizując południową część założenia, wykorzystał on urozmaicone ukształtowanie terenu łagodnie opadającego w kierunku Potoku Służewieckiego. Wprowadzone zmiany nie naruszały jednak istniejącego ogrodu geometrycznego²⁰. Źródła ikonograficzne Wilanowa wskazywały na wyraźne uproszczenie elementów kompozycyjnych: nieskomplikowany plan partiórów, powszechne stosowanie trawy, ograniczenie liczby rzeźb, płynne przejście do części krajobrazowych. Prawdopodobnie na terenie założenia pałacowo-ogrodowego w Siedlcach również część regularna z wpływem czasu uzyskała mniej formalny układ kompozycyjny.

Głównym ośrodkiem, z którego Ogińska sprowadzała pracowników była stołeczna Warszawa. Znaczna część z nich pochodziła z krajów niemieckich. Przybywający do Siedlec artyści i rzemieślnicy byli zatrudniani do konkretnych zleceń na podstawie kontraktów. Najczęściej w zachowanych rejestrach występowali lokalni rzemieślnicy, którzy po wykonaniu określonych prac wymienionych w umowie otrzymywali wynagrodzenia. W ramach mecenatu hetmanowa otaczała więc opieką mało znanych twórców działających na ziemi podlaskiej. Choć w rejestrach odnotowano informacje o rozpoczęciu prac nad zakładaniem parku 12 kwietnia 1779 r., zachowane źródła wskazywały, że pierwsze poniesione koszty na zakup materiałów budowlanych z 2 marca do 28 maja 1779 obejmowały łączną kwotę 8040 złotych²¹. Wczesne prace na terenie Aleksandrii związane z budową systemu wodnego rozpoczęte już 20 marca 1779 polegały na uregulowaniu dopływu rzeki Helenki, która rozlała się w malownicze stawy połączone licznymi kanałami²². Sprowadzeni ze Szczucina grabarze plantowali teren wokół sadzawek i ścieżek parkowych, wykopywali kanały i rowy przy sadzawkach oraz usypywali wzniesienia. Przystąpiono także do budowy kaskady ze zwożonych kamieni i mchu, którą przebudowano w październiku następnego roku²³. Przy usuwaniu korzeni drzew wykorzystywano „maszynę do wydobywania karczów” zaprojektowaną przez matematyka królewskiego Adama Kukiela²⁴. Układ zieleni parku wzbogacono o liczne ozdobne gatunki i odmiany drzew, krzewów rodzimych i egzotycznych w postaci dodawanych licznie młodych sadzonek. Zgodnie z rachunkiem wystawionym 28 marca sprowadzono wozami „Drzewa kop 6½”

¹⁸ KWIATKOWSKI, Szymon *Bogumil Zug*, s. 122–126; Włodzimierz PIWKOWSKI, *Arkadia Heleny Radziwiłłowej: studium historyczne*, (Warszawa: Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Narodowa Instytucja Kultury, 1998), s. 28–30; KOSIOREK, *Aleksandria. Ogród*, s. 49–52.

¹⁹ Zob. MAJDECKI, *Historia ogrodów*, s. 212.

²⁰ Wojciech FIJAŁKOWSKI, *Wilanów*, (Warszawa: PWN, 1973), s. 73–76; Bożenna MAJEWSKA-MASZKOWSKA, *Mecenat artystyczny Izabeli z Czartoryskich Lubomirskiej (1736–1816)*, (Wrocław: Ossolineum, 1976), s. 195–196; Jolanta PUTKOWSKA, *Warszawskie rezydencje na przedmieściach i pod miastem w XV–XVIII wieku*, (Warszawa: Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2016), s. 392–394.

²¹ BCz, sygn. 11467, t. 4, Rachunek Alexandrowa, 1779, k. nlb.

²² BCz, sygn. 11470, k. 67.

²³ BCz, sygn. 11470, Regestr Tygodniowy Expens Fabryki Alexandrowskiej Dię 21 Obr. [17]80 podany, k. nlb.

²⁴ MICHAŁEC, *Aleksandra Ogińska*, s. 31.

oraz „Fur 13” drzew do sadzenia w parkowych zagajnikach²⁵. Wczesną wiosną przywieziono młode sadzonki oraz dorosłe drzewa kasztanowców do posadzenia ich w Zwierzyńcu i Olszynie. Przeprowadzono również operacje przeniesienia „dębów krzywych z lasów Rogalskich” oraz starego okazu lipy na teren Zwierzyńca²⁶. Wedle miejscowej tradycji Ogińska miała sama własnoręcznie sadzić w parku sadzonki lip i kasztanów²⁷. Niewątpliwie dołączenie dorosłych okazów drzew do kompozycji wynikało z docenienia ich malowniczości i istotnej funkcji w krajobrazie. Ponadto w okresie intensywnych prac nad modernizacją parku nasadzenia były prowadzone sukcesywnie. Należy jednak pamiętać, że drzewostany w określonych kompozycjach były poddawane ciągłemu kształtowaniu w malownicze laski, gaje i klomby. W przeciągu kwietnia i maja odnotowano wielokrotnie wyjazdy nieznanego z imienia i nazwiska „Ogrodnika z Powązek” do lasu oraz opłaty za jego transport do Warszawy i Siedlec²⁸. Pracownik, jak wskazują rejestry, nadzorował sprowadzanie materiałów budowlanych oraz drzew rodzimych na teren parku siedleckiego. W wykazie rachunków zapisano również zakup materiałów „do drzewiczek y Fórtek przez Ogrodnika z Powązek zrobionych”²⁹. Pokrewieństwo i szczerą przyjaźń łącząca hetmanową i Izabelę Czartoryską oraz wspólne zainteresowania stały się podstawą dla wymiany doświadczeń i idei przybierających formę otwartej współpracy.

Wczesną wiosną przywieziono na teren „Fabryki Alexandrowskiej” bale drewniane, 100 sztuk tarcic i kamienie na budowę „Domków”³⁰. Wymienieni w źródłach cieśle „Rusini” pracujący przy wznoszeniu pawilonów pochodzili prawdopodobnie z południowego wschodu Rzeczypospolitej³¹. Zgodnie z wykazem 10 kwietnia postawiono fundamenty pod „Domek JW. Pani” i „JW. Panny Starościanki” oraz przystąpiono do „podmurowania altanki”³². W połowie kwietnia rozpoczęto wznoszenie mostków ogrodowych. Od dnia 24 kwietnia prowadzono dalsze prace nad wznoszeniem „Domku Panny Starościanki”, które ukończono 8 maja. W przeciągu kolejnych tygodni przebudowano przybudówkę przy wspomnianej chatce, a następnie wykończano wewnątrz. Na terenie parku zatrudniani rzemieślnicy wybudowali dodatkowo „Domek dla Bażantów” w części leśnej³³. Na terenie całego założenia wzniesiono w sumie 167 płotków z żerdzi³⁴. Zgodnie z wykazem 29 kwietnia przystąpiono „do budowy Ptaszarni y Kurnika pobijania Mleczarni y Domku Gontami”. W kolejnych dniach robotnicy zwozili kamienie do grotu i kaskady³⁵. Przy dekoracji grotu zatrudniano nieznanego sztukatora i jego dwóch pomocników – Filipa Struża i Stanka Michalika³⁶. Tydzień później wśród pomocników sztukatora odnotowano Franciszka Piekarskiego, a następnie Pawła Branowskiego³⁷. W celu przyspieszenia prac Ogińska zatrudniła sprowadzonego ze Słonima nieokreślonej profesji majstra Grabow-

²⁵ BCz, sygn. 11467, t. 4, Rachunek Alexandrowa, 1779, k. nlb. Rachunek za sprowadzenie sadzonek różnych gatunków drzew z 28 marca 1779 r.

²⁶ Ibid.; BCz, sygn. 11470, s. 67.

²⁷ Tadeusz MONIEWSKI, *Siedlce*, (Siedlce: Muzeum Ziemi Polaskiej w Siedlcach, 1929), s. 7.

²⁸ BCz, sygn. 11467, t. 4, Rachunek Alexandrowa, 1779, k. nlb.

²⁹ BCz, sygn. 11467, t. 4, Rachunek Alexandrowa, 1779, k. nlb.

³⁰ Ibid.; BCz, sygn. 11470, k. 67.

³¹ BCz, sygn. 11467, t. 4, Rachunek Alexandrowa, 1779, k. nlb; Zob. ŁUGOWSKI, „Artyści i rzemieślnicy”, s. 120.

³² BCz, sygn. 11467, t. 4, Rachunek Alexandrowa, 1779, k. nlb.

³³ Ibid., k. nlb., Wykaz prac wykonanych przez Cieśli.

³⁴ Ibid.; BCz, sygn. 11470, k. 67

³⁵ BCz, sygn. 11467, t. 4, Rachunek Alexandrowa, 1779, k. nlb.

³⁶ Ibid.

³⁷ Ibid.



1. Franciszek Salezy Sarnowski, Mappa Alexandryj przy Siedlcach, Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, inw. zb. d. 8831. Fot. BUW

skiego oraz „Stolarza z Wołynia”³⁸. Księżna wyłożyła dodatkowe pieniądze na wykopanie rowu wodnego aż do Ujżanowa (855 zł) oraz połączenie granicznego kanału parkowego z głównym kanałem w ogrodzie włoskim³⁹. Prace ogrodnicze nadzorował nieznany z nazwiska „Ogrodnik Siedlecki”, który w pierwszym roku pracy „Fabryki Alexandrowskiej” otrzymał pensję w wysokości 1252 złotych. Jednocześnie przyznano mu dodatkowe pieniądze (333, 10 zł) za „naięcie Ludzi pieszych tysiąca”⁴⁰. Pod jego opieką praktykę ogrodniczą zdobywało czterech ogrodników otrzymujących łączną kwotę roczną 519 zł. Na terenie założenia pracowali również: stolarz Sokołowski, ślusarz Andrys i stolarz Kazimierski⁴¹.

W pierwszej połowie 1780 r. wzniesiono Meczet Turecki⁴², Plebanię⁴³ oraz altanki⁴⁴. Rozpoczęte w maju prace murarskie nad pawilonem Łazienki trwały nieprzerwanie do

³⁸ Ibid.

³⁹ BCz, sygn. 11467, t. 4, Rachunek Alexandrowa, 1779, k. nlb.

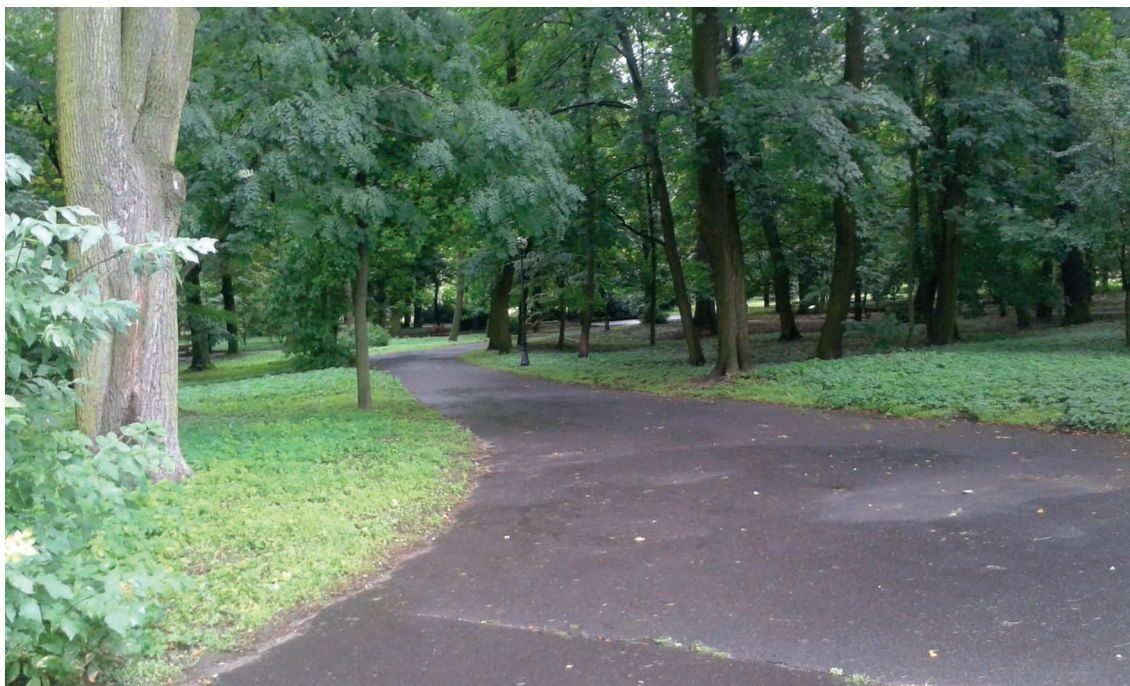
⁴⁰ Bcz, sygn. 11436, Expens nieuchronna Gruntowa klucza Siedleckiego, 1779 24 czerwca, k. nlb.

⁴¹ BCz, sygn. 11467, t. 4, Rachunek Alexandrowa, 1779, k. nlb.

⁴² BCz, sygn. 11467, t. 4, Regestr Tygodniowy Expens Fabryki Alexandrowskiej ię 13 Maja [17]80 podany, k. nlb. W rejestrach wydatków podniesionych na budowę meczetu przedstawiono wykaz cieśli: Krzysztof Cukier, Jan Młynarczyk, Tomek Sawicki, Balcer Janczura, Woytek Bednarczyk.

⁴³ Ibid., Wykaz cieśli przy wznoszeniu budynku Plebani: Mateusz Matuszewski, Józef Troć, Paweł Bartniczka, Adam Sartych.

⁴⁴ Ibid., Wykaz cieśli pracujących przy budowie altanek ogrodowych: Norbert Baich, Łuliasz Waliuta, Józef Bernarczyk, Mikołaj Sadecki, Józef Wrona.



2. Ogród krajobrazowy Aleksandria w Siedlcach – stan obecny. Fot. Aleksandra Knapik

października, wtedy też przystąpiono do „Układania posadzki w Grocie”⁴⁵. W lipcu 1780 r. w wykazie tygodniowych prac odnotowano przygotowanie siana do ukształtowania Brogu Siana⁴⁶. Natomiast pod koniec lipca układano posadzkę w wybudowanym już Domku Lokajskim⁴⁷. W wydatkach z połowy października odnotowano zapłatę „Blacharzowi od pokrycia Kwadratów na Meczecie” oraz powiększenia wzniesienia w pobliżu budowli. Prawdopodobnie na wspomnianym „pięknym wzgórku” w późniejszym czasie wybudowano kiosk, przy którym swoje towary przedstawiał królowi „kupiec z Chin na osie afrykańskim przybyły”⁴⁸. W dalszym ciągu prowadzono również nasadzenia sadzonek różnych gatunków drzew oraz drzew owocowych. Oprócz groty z łazienką na terenie parku znajdowała się także druga grotta, nad którą cieśle „Rusini” wzniesli szopkę⁴⁹. Prace posuwały się na tyle szybko, że w przeciągu półtora roku wybudowano łącznie trzydzieści budowli ogrodowych. Takie rozwiązania planistyczne świadczyły o wysokich umiejętnościach w zakresie planowania przestrzennego, będącego cechą twórczości Zuga. Najważniejszym dokumentem ikonograficznym obrazującym układ kompozycyjny założenia z 1780 r. jest plan *Mappa Alexandryj przy Siedlcach* autorstwa Franciszka Salezego Sarnowskiego (il. 1). Przedstawia on teren parku zaprojektowany na planie wydłużonego

⁴⁵ Ibid, Regestr Tygodniowy Expens Fabryki Alexandrowskiej ię 20 Maja [17]80 podany, k. nlb. Do murarzy zatrudnionych przy wznoszeniu Łazienki należeli: Paweł Kalinowski, Tomasz Szniezkiewicz, Jan Baranowski, Józef Skalski, Adam Warzywoda, Józef Krycki, Jakob Paniewski oraz pomocnicy: Paweł Baranowski, Dominik. BCz, sygn. 11467, t. 4, Regestr Tygodniowy Expens Fabryki Alexandrowskiej Dię 2 Obr. [17]80 podany. Paluch, Barteli Kosiński, Barbara Mazurow, Paweł Barczak, Franek Pielarski, Grzegorz Dzieniszewski, Jan Nosek, Anna Kurowska, Stanisław Wysocki, Paweł Błażczak,

⁴⁶ BCz, sygn. 11467, t. 4, Regestr Tygodniowy Expens Fabryki Alexandrowskiej Dię 8 Julij [17]80 podany, k. nlb.

⁴⁷ BCz, sygn. 11467, t. 4, Regestr Tygodniowy Expens Fabryki Alexandrowskiej Dię 22 Julij [17]80 podany, k. nlb.

⁴⁸ BCz, sygn. 11467, t. 4, Regestr Tygodniowy Expens Fabryki Alexandrowskiej Dię 16 Obr. [17]80 podany, k. nlb.

⁴⁹ BCz, sygn. 11467, t. 4, Regestr Tygodniowy Expens Fabryki Alexandrowskiej Dię 2 Nbr. [17]80 podany, k. nlb. W rejestrach prac odnotowano udział dwóch cieśli: Stobeli Starega i Oleśko Dziul.

prostokąta, który obejmował trzy nieregularne części poprzecinane licznymi kanałami rozlewającymi się w dwa większe stawy. Na rozległym zbiorniku wodnym od strony północnej parku usypano dziesięć wysepek z pawilonami i gęstymi nasadzeniami drzew. Równolegle do parku przebiegała fosa graniczna. Przy wejściu do ogrodu wznosiły się „zgrabne” roгатki⁵⁰. Poszczególne części założenia połączono szesnastoma drewnianymi mostkami. Część południowa o wyraźnie zróżnicowanej rzeźbie terenu pełniła funkcję Zwierzyńca. Na jego terenie rosły drzewa jednopniowe i dwupniowe, grupy oraz różnej wielkości masywy stanowiące zwarte nasadzenia drzew uzupełniane gęstymi krzewami. Wprowadzane do ogrodów naturalnych gatunki i odmiany roślin drzewiastych były, jak podaje Moszyński, „umiarkowanie wysokie, zieleń ich jasna, a ułożenie [...] artystycznie nieregularne [...]” ponadto „zostawiały dość miejsca do przechadzki”⁵¹. Pośród roślin dominowały zapewne głównie: buki, wiązy, jesiony, topole, białe, jawory, świerki, wierzby, platany, kasztanowce, olchy, lipy, orzechy, jodły, graby, brzozy, sosny, dęby, jałowce, bzy, leszczyny, bukszpany, krzewy różane, berberysy, maliny, porzeczeki i jabłonie, które zdaniem Jean-Jacquesa Rousseau wprowadzone do parku „sprawiały przyjemniejsze i miłsze wrażenie”⁵² (il. 2).

Część środkowa ogrodu połączona z poprzednią trzema mostkami obejmowała najliczniejszą grupę pawilonów ogrodowych z wytyczonymi wijącymi się ścieżkami. Zespół budowli wiejskich wzniesiony na równinnym terenie obejmował folwark z mleczarnią, stajenką, kurnikiem, stodółką i brogiem siana, które urozmaicały krajobraz. Jak podkreślał Moszyński, obiekty te „winny być zbudowane regularnie, bez ornamentów w architekturze, w przyzwoitej odległości od siebie”, zalecając dalej, iż „połączenie między nimi winny stanowić ścieżki wysypane piaskiem”⁵³. Przy folwarku wybudowanym nad kanałem oddzielającym Zwierzyńca znajdowała się dodatkowo malownicza łąka, na której wypasano owce. Wspomniany bróg siana ustawiony na polanie zgodnie z zaleceniami autora traktatu mógł kryć w swoim wnętrzu pokój obity „trzcina i słomą kunsztownie ułożoną” ze ścianami i podłogą wykładaną matami⁵⁴. W dalszej części nad rozlewiskiem wzniesiono pompę wodną oraz altankę przy kaskadzie, którą można było podziwiać na przeciwległym brzegu. W sąsiedztwie obiektów na planie oznaczono również nieokreśloną budowlę, która mogła stanowić odpowiednik wymienionej przez Moszyńskiego Chatki Pasterza służącej za schronienie dla „owiec i jagniąt trzymany w tym zakątku”⁵⁵. Podczas wizyty w Siedlcach król Stanisław August przy kaskadzie miał spotkać pasterki „miłej urody”, które zaprowadziły go do swojej pasterskiej chatki⁵⁶. Friese wspominał także o „mieszkanu Sybilli”, które znajdowało się nieopodal „rozkosznej” łąki. Niestety, nie wiadomo, czy mieszkanie wieszczki stanowiło oddzielny pawilon, szałas, czy też odnosiło się do miejsca z określoną dekoracją okolicznościową⁵⁷. Wiadomo również, że na terenie parku na jednej z polan okazjonalnie stawiano namiot turecki. W części środkowej mającej charakter leśny znajdowała się Ptaszarnia, w której hodowano ozdobne gatunki

⁵⁰ „Przyjęcie Najjaśniejszego Pana”, s. 120.

⁵¹ MOSZYŃSKI, „Rozprawa o ogrodnictwie”, s. 88–89.

⁵² Jean-Jacques ROUSSEAU, *Nowa Heloiza*, tłum. Ewa Rzadzawska (Wrocław: Ossolineum, 1962), s. 269–270; MOSZYŃSKI, „Rozprawa o ogrodnictwie”, s. 89.

⁵³ *Ibid.*, s. 95

⁵⁴ *Ibid.*, s. 94, 113.

⁵⁵ *Ibid.*, s. 112.

⁵⁶ „Przyjęcie Najjaśniejszego Pana”, s. 126.

⁵⁷ *Ibid.*

ptaków (łabędzie, pawie, żurawie, bociany, gęsi, kaczki włoskie, tureckie i indyjskie, gołębie, bażanty, kury i synogarlice) sprowadzane m.in. z Siemiatycz. Funkcje ptaszników siedleckich sprawowali początkowo małżonkowie Wąsowscy, aż do sierpnia 1788 r., gdy zatrudniono na ich miejsce Kazimierza Baranowskiego i jego żonę. Zgodnie z kontraktem Baranowski otrzymywał miesięczną pensję w kwocie 12 złotych, jego małżonka zaś 24 zł. Bezpośrednią opiekę nad ptakami sprawowała pani Baranowska. Do obowiązków Baranowskiego należał nadzór nad gospodarstwem ozdobnym oraz utrzymywanie w czystości chlewików, zagród dla osłów, krów i królików oraz kurników i wolier⁵⁸. Drugi zespół budowli wzniesiony w części północno-wschodniej o wydłużonym kształcie obejmował trzy domki należące do hetmanowej Ogińskiej, Kurdwanowskiego i panny Pelagii Potockiej (1721–1794) starościny tłumackiej. Swobodnie rozrzucone chatki wiejskie miały przypominać niewielką osadę wiejską. W ich sąsiedztwie wybudowano dodatkowo Altankę w Gołębniku na rzadko spotykanym planie półkola oraz Kołyskę. W dalszej części parku znajdował się pawilon Łazienki, Domek dla Prospektu i kolejna stodoła. Na dwóch wysepkach usypanych nad stawem ustawiono Budkę na Łabędzie oraz Domek Rybaka, z którego rozchodziły się osie widokowe na chatkę hetmanowej, pawilon Łazienki i Meczec Turecki.

Trzeci zespół pawilonów ogrodowych usytuowanych nad stawem z wyspami obejmował Meczec Turecki, Plebanię Turecką, Domek Szynkowy, Dom dla Gospodarza, altanę oraz oranżerię. Na terenie wspomnianej „Oranżeryi” wybudowanej na planie wydłużonego prostokąta uprawiano głównie drzewka pomarańczowe⁵⁹. Zgodnie z opisem przyjęcia Stanisława Augusta w pobliżu Meczetu przy stawie znajdowała się także Grota Diany⁶⁰. W pobliżu mostu prowadzącego do części środkowej założenia położony był słynny Dąb z Pokoikiem. Na przeciwległym krańcu parku usytuowano Domek JW. Panny Stępkowskiej Wojewodzianki Kijowskiej oraz ozdobny Młynek Wietrzny, który zdaniem Moszyńskiego „ustawiony na brzegu rzeki, przynosi piękny widok”⁶¹. Północną część parku oddzieloną od reszty szerokim rozlewiskiem stawu porastały gęste nasadzenia drzew poprzecinane trzema równoległymi biegnącymi alejami. Na terenie części południowo-wschodniej wzdłuż kanału parkowego założono ogród potażeryjny, w którym uprawiano m.in. cebule, kalafiora, karczochy, majeranek, brokuły, jarmuż, kapusty, rzodkiew, kalarepy, selery, lewkonie, groszek cukrowy, marchew i ogórki⁶². Na *Planie jednej części Miasta Departamentowego Siedlec* Vettera (1811) w najbliższym otoczeniu pałacu oznaczono geometryczne kwatery stanowiące pozostałość po ogrodzie włoskim⁶³. Wiadomo, że na terenie założenia z zalecenia księżnej Ogińskiej regularnie pielęgnowano zachowane szpalery ogrodowe⁶⁴.

Niezwykle cenne źródło informacji na temat wyposażenia wnętrza części budowli i ich przeznaczenia dostarczył rękopis zachowany w Bibliotece Książąt Czartoryskich – *Siedlce, Inwentarz: plebania, ratusz, pałacu, ogrodu, itp. 8 X 1781, z dopiskiem 1782 r., Inwentarz*

⁵⁸ BCz, sygn. 11470, k. 51, Kontrakt z Kaz. Baranskim i jego żoną ptasznikami siedleckimi 1788.

⁵⁹ BCz, sygn. 11470, Siedlce-ogród. Spis sprzętów ogrodowych, rejestr wydatków, pomniejszy spis 1773–1788, k. nlb., „Kwit za zapłacone Drzewka pomarańczowe”.

⁶⁰ „Przyjęcie Najjaśniejszego Pana”, s. 122.

⁶¹ Por. MOSZYŃSKI, „Rozprawa o ogrodnictwie”, s. 113.

⁶² BCz, sygn. 11470, Regestr Zapłaconych Nasion do Ogrodu Siedleckiego z 8 Februar 1783, Specyfikacja nasion potrzebnych dla Ogrodnika, k. 63.

⁶³ AGAD, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, sygn. 3945, Plan jednej części Miasta Departamentowego Siedlec z 1811 r., k. 58–59.

⁶⁴ BCz, sygn. 11470, Notatka zakupu narzędzi ogrodniczych z Handlu Andrzeia Rafałowicza, 31 marca 1783, k. nlb.



MAISON DE M^{me} S^{ra} POTOCKE.

3. Zygmunt Vogel, Chatka Aleksandry z Lubomirskich Potockiej w Olesinie, z albumu *Vues d'Olesin*, 1789, Biblioteka Narodowa, sygn. WAF. 20, R. 4399. Fot. Biblioteka Narodowa

*Siedlecki ię 24 Obra 1782 R spisany w Siedlcach*⁶⁵. We wnętrzu Plebanii Tureckiej znajdowało się dziesięć sof obitych tkaniną w żółte paski i kwiaty, stolik mahoniowy obity sukmem, fajki i inne akcesoria związane z paleniem tytoniu, papucie i meszty oraz imbryk do kawy i herbaty wraz z filiżankami⁶⁶. Ze źródeł archiwalnych wiadomo, że we wnętrzach Meczetu Tureckiego ułożono flizową posadzkę⁶⁷. O tym, jak mogły wyglądać pawilony o charakterze wschodnim w zamyśle Zuga, świadczą dwa niezrealizowane projekty z 1780 r. zachowane w Gabinetcie Rycin Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego. Plany przygotowane prawdopodobnie na zamówienie prymasa Michała Poniatowskiego dla Jabłonny przedstawiają rzut przyziemia i przekrój poprzeczny oraz elewacje frontową⁶⁸.

Najbardziej okazałe prezentowały się wnętrza domku hetmanowej Ogińskiej. Zgodnie ze źródłami archiwalnymi piętrowy pawilon zawierał cztery pokoje (dwa na parterze, dwa na piętrze) wyposażone m.in. w gotowalnię (toaletkę) obitą skórą, łóżko z „Kołodą taftową różową, pokrytą koronką w kolo z falbanką, firankami Gazowemi, y drugimi firankami muslinowemi z kwiatkami y szlakami wyszywanemi ze złotem y płótkiem jakimże

⁶⁵ BCz, sygn. 11469, Siedlce, Inwentarz: plebania, ratusz, pałacu, ogrodu, itp. 8 X 1781, z dopiskiem 1782 r., Inwentarz *Siedlecki ię 24 Obra 1782 R spisany w Siedlcach*, k. nlb.

⁶⁶ Ibid.

⁶⁷ BCz, sygn. 11467, t. 4, k. nlb.

⁶⁸ Szymon Bogumił Zug, *Pawilon ogrodowy o charakterze wschodnim – elewacja frontowa*, ok. 1780, Gabinet Rycin BUW, inw. G. R. 264; *Pawilon o charakterze wschodnim – rzut przyziemia i przekrój poprzeczny*, ok. 1780, Gabinet Rycin BUW, inw. G. R. 265.

z Girlandami”, stoliki i stoliczki, białą kanapę „zmaleryi Chińskiej”, krzesła obite tkaniną gingasową, *camera obscura* oraz liczne wyroby porcelanowe (koszyki, wazy, wazoniki, dzbanuszki, filiżanki i figurki zwierząt)⁶⁹. W inwentarzu można było odnaleźć wiele wyrobów pochodzących z manufaktury ceramiki w Telechanach na Polesiu założonej w 1778 r. przez Michała Kazimierza Ogińskiego. W wyposażeniu domku księżnej zanotowano nawet „Urynał Telechański”⁷⁰. Domek hetmanowej wybudowany na wzniesieniu, na planie prostokąta z przybudówką przypominał prawdopodobnie z zewnątrz częściowo murowaną wiejską chatę otoczoną przez lasy i łąki. Naturalny charakter wnętrza ogrodowego podkreślały gęste nasadzenia głównie rodzimych gatunków drzew i krzewów. W otoczeniu budynku założono dodatkowo dekoracyjny ogródek z ozdobnymi kwiatami, do którego stolarze wykonali okrągły stolik i krzesła⁷¹. Do domku nad kanałem prowadziły trzy drewniane mostki oraz polna ścieżka. Wygląd opisanego wnętrza może przybliżyć akwarela przedstawiająca rustykalną chatkę Aleksandry z Lubomirskich Potockiej w letniej rezydencji w Olesinie autorstwa Zygmunta Vogla z 1789 r. (il. 3). Pawilon mieszkalny z małym ogródkiem i podwórkiem podobnie jak w Aleksandrii mógł być inspirowany rustykalnymi domkami księżnej Czartoryskiej w Powązkach⁷².

W podobny sposób wkomponowane zostały w zielen parku dwa pozostałe pawilony, położone nad kwiecistą polaną przedzieloną ścieżką. Ściany domku JP. Starościanki zdobiły liczne obrazy z pejzażami „landszafciki”, mały szezlong „zmateracem atlasowym wpaski zielone z białym y pokryciem Tureckim w kwiaty”, stołki pokryte tkaniną cycową, a nawet „kołowrotek kościany”. Wnętrze Domku Księcia Podkomorzego prezentowało się niemniej ozdobnie. Wśród zinwentaryzowanych przedmiotów interesująco przedstawiał się stołek z pulpitem obity żółtą skórą, szezlong pokryty tkaniną cycową „w kwiatki y pokrowcem błękitnym w paski” oraz „Klatka na papugę malowana”⁷³.

Wśród budowli o funkcji gospodarczej zamieszczono inwentarz Mleczarni (nazywanej często holendernią) składającej się z pomieszczeń dla bydła oraz przybudówki z apartamentem mieszkalnym. Wystrój wnętrza pozwalał na wypoczynek w elegancko urządzonego pokoju wyposażonym w „Stolik orzechowy fornirowany na kolkach”, cztery krzesła obite błękitną tkaniną gingasową, sofę „zmateracem błękitnym” oraz naczynia do podawania produktów mlecznych: tacki, maselniczki, dzbanki, dzbanuszki, kufelki, czarki, miseczki, półmiski, koszyki, łyżki, łyżeczki, noże, karafki, szklanki, kieliszki, a także sześć „Mis Belwederskich z Cyfrą AO” oraz „Wanienek od Xżney Marszałkowy”⁷⁴. Najbardziej dekoracyjnym elementem wystroju wnętrza było dziewięć drzewek porcelanowych w wazonach⁷⁵. W rękopisie zamieszczono również inwentarz domku wiejskiego na wyspie nazywanego Chatką Rybaka. Wygląd budowli został przedstawiony na rysunku Zygmunta Vogla z 1791 r., który stanowi zarazem jedyne źródło ikonograficzne parku Aleksandria (il. 4)⁷⁶.

⁶⁹ BCz, sygn. 11469, Siedlce, Inwentarz: plebania, ratusz, pałacu, ogrodu, itp. 8 X 1781..., k. nlb.

⁷⁰ BCz, sygn. 11467, t. 4, Regestr Roboty Malarskiej do Skarbu JWHetmanowy WWXL podany ię 22 Junij 1783 w Siedlcach, k. nlb; BCz, sygn. 11469, Siedlce, Inwentarz: plebania, ratusz, pałacu, ogrodu, itp. 8 X 1781..., k. nlb.

⁷¹ Ibid.

⁷² Zob. Tadeusz Stefan JAROSZEWSKI, *Chrystian Piotr Aigner. Architekt warszawskiego klasycyzmu* (Warszawa: PWN, 1970), s. 67–70; Jolanta POLANOWSKA, *Stanisław Kostka Potocki (1755–1821). Twórczość architekta amatora przedstawiciela neoklasycyzmu i nurtu picturesque* (Warszawa: Instytut Sztuki PAN; Liber Pro Arte, 2009), s. 107–108.

⁷³ BCz, sygn. 11469, Siedlce, Inwentarz: plebania, ratusz, pałacu, ogrodu, itp. 8 X 1781..., k. nlb.

⁷⁴ Ibid.

⁷⁵ Ibid.

⁷⁶ Rysunek Zygmunta Vogla znajduje się w zbiorach Gabinetu Rycin BUW, inw. zb. d. 10155; *Katalog rysunków z Gabinetu*

4. Zygmunt Vogel, *Siedlce. Widok części ogrodu z pawilonem ogrodowym, 1791*, *Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, inw. zb. d. 10155.

Repr. wg <http://www.pinakoteka.zascianek.pl>



Na zachowanym widoku artysta ukazał pawilon ogrodowy usytuowany nad stawem. Ustawiono na nim kolumnę o złamanym tuż nad bazą trzonie, tworząc malowniczą ruinę. Widoczny jest także ukryty wśród zieleni budynek na wysepce, to parterowa chatka z bali kryta strzechą, przy której stoi ażurowa przybudówka z jednospadowym dachem i płotek z żerdzi. Budynek cechujący się w stosunku do poprzednich pawilonów znacznie skromniejszym wystrojem przeznaczony był do wypoczynku dla miłośników rybołówstwa. We wnętrzu budowli znajdowały się dwa drewniane stoły z sześcioma krzesłami, ławka drewniana, szafka narożna, cztery fotele, siennik z kołdrą i dwoma poduszkami „z powłoczką różowymi w paski”, „skrzynia malowana”, „landszafty” oraz naczynia: miski gliniane, talerze drewniane i cynowe, rondelki, łyżki oraz noże „z grabkami”⁷⁷. Wejście do chatki było zwieńczone drewnianą rzeźbą „głowy rybaka” wykonaną w październiku 1782 r. przez snycerza Stanisława Borkowskiego⁷⁸. Na rachunku wystawionym przez rzemieślnika tego samego roku figurowały również „4 wazy do Alexandrowa, które nie są zrobione a zgodzone”⁷⁹. Wazy ogrodowe zgodnie z treścią wspomnianego już niejednokrotnie traktatu mogły być „zrobione z muszli i mchów” z cokołami z pni drzew porośniętymi bluszczem i krzewami bzów licznie porastającymi aleksandrowski park⁸⁰.

W tym miejscu konieczne wydaje się wspomnienie o najbardziej zagadkowej budowlu parku Aleksandria – Pawilonie ze Złamaną Kolumną, którą określano również jako Grota, bądź Łazienka. Według Stanisława Lorentza i Andrzeja Rottermunda Pawilon był interesującym przykładem „budowli, łączącej motywy naturalistyczne i klasyczną strukturę z symboliczną wymową złamanej kolumny”, co miało świadczyć o „niewątpliwej swobodzie w kojarzeniu przeciwstawnych elementów formalnych”⁸¹. Tadeusz Bernatowicz zwrócił uwagę na kształt wspomnianego budynku założonego na planie litery T z ramionami mieszczącymi prawdopodobnie pomieszczenia rekreacyjne i zaplecze dla obsługi urządzeń kąpielowych⁸². Jak wskazują archiwalia, w jego wnętrzu znajdowały się szafy oraz dwoje „drzwi podwoynych na górze”⁸³. Na planie Siedlec Vettera z 1811 r. budowla ogrodowa została opisana jako „Grotta”⁸⁴. Zróznicowanie nazewnictwa pawilonu wynikało

Rycin BUW, t. 5, cz. 2, *Miejscowości różne*, oprac. Teresa SULERZYSKA (Warszawa: PWN 1969), nr 794, seria A (Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków).

⁷⁷ BCz, sygn. 11469, Siedlce, Inwentarz: plebania, ratusz, pałacu, ogrodu, itp. 8 X 1781..., k. nlb.

⁷⁸ Ibid., Notacya Regestr roboty Snycerskiej, 13 Obra 1782, k. nlb.

⁷⁹ BCz, sygn. 11467, t. 4, Regestr roboty snycerskiej kontraktem zgodzoney, 20 Oktobra 1782, k. nlb.

⁸⁰ MOSZYŃSKI, „Rozprawa o ogrodnictwie”, s. 105.

⁸¹ LORENTZ, ROTTERMUND, *Klasycyzm w Polsce*, s. 265.

⁸² BERNATOWICZ, „Sentymentalne idee”, s. 143–144.

⁸³ BCz, sygn. 11467, t. 4, Nota robot jakie iwszy wpadany regestr do zapłacenia Ślusarzowi w R. 1783 19 Obra a które niesą ieszcze pokończone, k. nlb.

⁸⁴ AGAD, KRSW, sygn. 3945, Plan jednej części Miasta Departamentowego Siedlec z 1811 r., k. 58–59.

z jego rozbudowanego programu funkcjonalno-przestrzennego. Źródłem inspiracji formalnej i ideowej dla budowli mógł stać się opis „Monumentu Clelii” Moszyńskiego, który warto w tym miejscu przytoczyć w całości: „Za podstawę służy mu wielka skała. Wchodzi się do tej ruiny przez zarośniętą krętą ścieżką, na której widać szczątki schodów bardzo szerokich, które wiodły tam przed laty, wchodziły na platformę teraz już zapadłą, znajdującą się naprzeciw drzwi do monumentu, utworzonego przez trzyczęściowy cokół, w którym niższe części boczne łączą się z wyższą środkową. Na dwóch bocznych cokółkach spoczywają dwie podstawy podtrzymujące dwa spadziste daszki, z których jeden jest prawie zniszczony, a bardzo uszkodzony. Na środkowym cokole wznosi się wielka kanelowana kolumna, opasana reliefem. Pozostała z niej tylko część mająca około sześciu łokci wysokości. Szczątki pozostałej części kolumny znajdują się pomiędzy kamieniami i ułamkami leżącymi na platformie i u stóp skały. Boniowane cokółki zdają się również bardzo zniszczone; miejsca, w których brakuje wielkich kamieni, wpuszczają do środka światło, a od wewnątrz stanowią okna. Wchodzi się do wnętrza cokołu pośrodku, przez piękne drzwi, których jednakże obramienie bliskie są zawaleniu. Wnętrze cokołu jest wspaniałym salonem, ozdobionym tym, co najdoskonalszego dała nam starożytność – statuami w niszach, wazami i reliefami. Światło przedostaje się do salonu poprzez miejsce we fryzie i pionowo poprzez piękną kasetonową kopułę, która bierze je ze ściennej kolumny. Salon łączy się z dwoma bocznymi gabinetami pomieszczonymi w niższych cokółkach, wspierających spiczaste daszki. Jeden z nich, ozdobiony stiukami, przedstawia historię Clelii i mieści łożo wypoczynku. Drugi ozdobiony w guście starożytnego gołębnika, wypełniony jest wazami i urnami umieszczonymi w niszach, którym towarzyszy nieco inskrypcji. Wychodzi się z tego monumentu, iżby przejść podziemiem odpowiadającym trzem powyższymi częściami. Wchodzi się do niego przez otwór w skale, który zakręcając tworzy korytarz prowadzący do grotty, nad którą skała tworzy sklepienie. Podtrzymują je wielkie części skały tworzące zagłębienie, które służy za miejsce do siedzenia. Pośrodku tej grotty znajduje się wanna mająca stopnie, na podobieństwo starożytnej uczyniona, otoczona balustradą z brązu. Jeden z przylegających gabinetów służy jako kuchnia do przyrządzania kawy i grzania wody dla tych, którzy zażywają kąpeli, drugi mieści łożo dla wypoczynku i ozdoby jest w guście egipskim. Wszystko jest oświetlone, tak jak i tym była już mowa, przez zamaskowane okna, na zewnątrz osłonięte kamieniami narzuconymi na stoki, które nie pozwalają, by przechodzący się tu dostrzegli okna”⁸⁵. Znamienity w kontekście wyboru widoku parku przez artystę wydaje się dalszy opis Moszyńskiego wskazujący, że „Cały ten monument jest jednym z najznamienitszych ustanowień w tym parku, tak dzięki swej dekoracji, jak i położeniu, jako że nie tylko sam z daleka widzieć się dozwala tym, którzy idą wielką drogą, lecz zarazem i tę korzyść przynosi, iż można z niego oglądać całą okolicę rozciągającą się wzdłuż rzeki i parku”⁸⁶. Budowla aleksandryjska ze skalną podbudową została zaprojektowana tak, aby można było ją podziwiać na przeciwległym brzegu stawu. Parterowy pawilon wybudowany na planie prostokąta z środkowym ryzalitem posiadał dodatkową kondygnację zagłębioną we wzgórzu. Surowa elewacja nadziemnej kondygnacji była w całości boniowana i utrzymana w szarej tonacji. W drzwiach wejściowych i dwóch prostokątnych oknach wprawiono kraty. Ponad

⁸⁵ MOSZYŃSKI, „Rozprawa o ogrodnictwie”, s. 113–114. Na podobieństwo domku siedleckiego i opisanego przez Moszyńskiego monumentu Clelii wskazywała Agnieszka Morawińska. Zob. MORAWIŃSKA, *Augusta Fryderyka Moszyńskiego*, s. 62.

⁸⁶ MOSZYŃSKI, „Rozprawa o ogrodnictwie”, s. 114.

attyką wieńczącą budynek wznosiła się baza kolumny z fragmentem trzonu. Niestety nie zachowały się źródła opisujące wyposażenie wnętrza pawilonu. Wiadomo, że w kwietniu 1783 r. do pomieszczenia kąpielowego przywieziono miedzianą wannę⁸⁷.

Ponadto siedleccy budowniczowie przy parkowym stawie wzniesli okazjonalną budowlę ze słomy „w kształt dwunastogranny zbudowana, to jest: wokoło jest kolumn dwanaście wolno stojących, a za nimi tyleż pilastrów na ścianach, pomiędzy którymi ściany ze słomy kolorytnej i rogózek słomianych kształtnie zrobionych są ozdobione. Nad kolumnadą jest galeria, która w różny sposób festonami na dół pomiędzy kolumny opuszczającymi się ozdobiona, z lustrami, które najmocniej całą oświecały salę, od galerii do góry cała sala niby w kopułę zasklepiona, różnymi słomianokolorowymi adoracjami ukształcona, ze środka których było pięć wielkich zawieszonych luster”⁸⁸. Tam też na cześć króla Ogińska urządziła bal maskowy, podczas którego przygrywała orkiestra zasiadająca w dwóch łozach przy galerii. Obok sali balowej znajdowały się „dwa gabinety słomianokolorowymi obiciami meblowane” oraz położony po drugiej stronie pokój. Pawilon wykonany we „wszystkich częściach ze słomy” wzbudził wśród zgromadzonych gości zachwyt nad niespotykanym rodzajem konstrukcji⁸⁹. W zachowanym inwentarzu budowli ogrodowych wymieniano także wyposażenie gustownie urządzonego Domku Lokajskiego z dwoma drewnianymi stołami i sześcioma ławkami pomalowanymi na zielono, dwoma szafkami narożnymi w tym samym kolorze. Ściany pokoju dekorowało trzydzieści dziewięć „Kopersztychów na ścianie przyklejanych”⁹⁰. Na terenie parku znajdował się również „Namiot w rogu” ze stołem drewnianym przykrytym sukniem i czterema stołkami oraz kiosk „Na Górze” z czterema kanapami „z materacem Gingasowym zielonemi wkratkami” i z ośmioma poduszkami⁹¹.

Przed wizytą Stanisława Augusta na terenie Aleksandrii przeprowadzono wiele prac remontowo-porządkowych obejmujących odnowienie wnętrza budowli ogrodowych. W podanym czasie szereg prac ślusarskich na terenie parku wykonał zatrudniany od 1779 r. Andrzej Witt, który zgodnie z kontraktem otrzymał kwotę 1418,10 zł⁹². Wiadomo, że pracownik wykonywał także roboty przy dotychczas niewzmiankowanym w rejestrach „Brzozowym Domku”⁹³. W 1783 r. niejaki Paweł Kotowski na terenie założenia siedleckiego wykonał szereg prac szklarskich, jak wymiana okien „w Alexandrowie w Domku przy bramie”, „w Domku przy Mleczarni”, „Plebani”, „w Ogrodzie do Inspektów” oraz przygotowanie szklanych kloszy „do przykrywania melonów”⁹⁴. Pośród pracowników pracujących dla Ogińskiej wart odnotowania jest lokalny malarz Piotr Walewski zatrudniany do rozmaitych prac przez osiemnaście lat (1779–1797). Zachowane kwity dotyczyły głównie prac typowo rzemieślniczych wykonywanych na terenie zakładanego parku oraz pałacu. Prawdopodobnie malarz wykonywał również trudniejsze zlecenia o charakterze artystycznym. Zgodnie z rachunkiem wystawionym 19 maja Walewski wykonał prace przy Chatce Rybaka na wyspie, gdzie, jak odnotował, „Głowę Rybakowi malowałem naturalnie z pokostem”, a także „w Alexandrowie przy Bramie malowałem ściany nakształt Olszyny

⁸⁷ BCz, sygn. 11474, k. nłb., „Zapłacony Regestr za Wanne Miedzianą do Łazienek Siedleckich ię 11 April 1783”.

⁸⁸ „Przyjęcie Najjaśniejszego Pana”, s. 133–134.

⁸⁹ Ibid.

⁹⁰ BCz, sygn. 11469, *Siedlce*, Inwentarz: plebania, ratusz, pałacu, ogrodu, itp. 8 X 1781..., k. nłb.

⁹¹ Ibid.

⁹² BCz, sygn. 11467, t. 4, Regestr roboty Ślusarskiej do Skarbu JW. Pani w Siedlcach w R. 1783, k. nłb.

⁹³ Ibid.

⁹⁴ BCz, sygn. 11467, t. 4, Regestr Roboty Szklarskiej powiecie JOPani z Siedlec do Warszawy in Ao. 1783, k. nłb.

y Brzeziny”⁹⁵. W kolejnym miesiącu zatrudnieni rzemieślnicy i budowniczcy przystąpili do remontu Plebanii Tureckiej, „malowania Łazienek w Alexandrowie”, „malowania Sufitu w Mleczarni”, „przerobienia iednego całego Pokoju JW Pani y od poprawienia innych trzech” oraz „pomalowania Wiatraka w Alexandrowie”⁹⁶. Inny rachunek wystawiony 9 sierpnia 1783 r., po wizycie Stanisława Augusta, wskazywał na wykonanie licznych prac stolarskich na terenie ogrodu przez lokalnego stolarza Józefa Kowalskiego, jak przygotowanie kręgów do fontanny, „do Groty Bleytramu dwa do krat”, reparaacja okien i drzwi Meczetu Tureckiego, „Oranżeryi”, „wystruganie” posadzki do groty parkowej i do jednego z domków aleksandrowskich, czy też budowa nowego kanału „do okrycia rury blaszanej którą woda idzie do Groty”⁹⁷. Z rachunku wystawionego 10 sierpnia 1783 r. wiadomo, że Walewski pracował przy odświeżeniu wnętrza groty, malowaniu drzwi i okien w Łazienkach, „Wrot wchodzących do Alexandrowa”, „Domku Młynarskiego”, „Drzwi 3, okien 3 w Domku JW Pani”, „Drzwi 3 okien 6 w Domku Xiecia Podk.”, „Drzwi 3 okien 3 w Domku JP. Staro.” oraz „Okiennic w Domku Lokajskim”⁹⁸. W latach 1793–1797 malarz wykonywał nieokreślone prace „koło Teatru na Komedyę w dzień Jozefa” (związane być może z malowaniem dekoracji teatralnych), w „domku w prospekcie”, we wnętrzach plebani, murowanej oficynie oraz przy dekorowaniu „Wazonow do Oranżeryi 11”⁹⁹.

Przed wyjazdem z Siedlec z końcem października 1783 r. Ogińska pozostawiła pisarzowi fabrycznemu Józefowi Zienkiewiczowi listę zleconych prac budowlanych i ogrodniczych. Zaskakujące może wydawać się szczegółowe zalecenie dotyczące jakości i ilości zwożonych do Siedlec materiałów budowlanych¹⁰⁰. Do inicjatyw budowlanych podjętych przez księżną należało wybrukowanie placów i ulic w miasteczku oraz ich zazielenienie. Do wykonywania prac brukarskich Ogińska sprowadziła mistrzów kunsztu brukarskiego Grzegorza Góreckiego oraz pochodzącego z Warszawy Wojciecha Wróblewskiego¹⁰¹. W tym samym czasie księżna nakazała wytyczyć i urządzić nowe ulice – prowadzącą od pałacu do kościoła parafialnego nazwaną „Pałacową” oraz „Prospektową” odchodzącą w linii prostej od korpusu głównego pałacu¹⁰². Na pozytywny wizerunek miasteczka wpływała niewątpliwie także zadbana zieleń miejska z symetrycznie obsadzonymi alejkami i ogródkami. Sama gospodyni opowiadała się za sadzeniem rodzimych gatunków drzew, które nie sprawiały problemów przy pielęgnacji. W celu utrzymania porządku w ciągach zieleni ulicznej Ogińska zalecała, aby „Gdziekolwiek w Ulicach sadzone Drzewa uschły, lub cienkie y krzywe są posadzone, tam trzeba sadzić Nowe, grube y proste, a Co się tycze Gatunków Drzewa, takich dobierać, które takoię przyiąć się mogą, bądź Wierzbinę, te sadzenie nie tylko zalecam w Ulicach prospektowych, tudzież ku strzale nad Gościniec”¹⁰³. Księżna, ubolewając nad

⁹⁵ BCz, sygn. 11467, t. 4, Regestr Roboty Malarskiej dla JO Pani 1783, k. nlb.

⁹⁶ BCz, sygn. 11467, t. 4, Regestr Roboty Malarskiej do Skarbu JWHetmanowy WWXL podany ię 22 Junij 1783 w Siedlcach, k. nlb.

⁹⁷ BCz, sygn. 11467, t. 4, Regestr potoczny roboty stolarskiej w roku 1783 d. 9 Augusti spisany, k. nlb.

⁹⁸ BCz, sygn. 11467, t. 4, Regestr Roboty Malarskiej do Skarbu JW. Hetmanowy WWXLit ię 11 Augusta 1783 Ro podany, k. nlb.

⁹⁹ BCz, sygn. 11461, Expensy Malarzow, k. 79.

¹⁰⁰ BCz, sygn. 11467, t. 6, Udysponowanie co ma czynić P. Pisarz fabryczny po Wyiezdzie Moim z Siedlec, 26 Oktobra 1783, k. 103-105.

¹⁰¹ BCz, sygn. 11467, t. 4, Regestr Brukarzow całej roboty roku 1783 zapłacony 10 Septembr. Zob. ŁUGOWSKI, „Artyści i rzemieślnicy”, s. 132–133.

¹⁰² GŁOWACKA-MAKSYMUK, „Siedlce miasto rezydencjonalne”, s. 16.

¹⁰³ BCz, sygn. 11467, t. 6, Udysponowanie co ma czynić P. Pisarz fabryczny po Wyiezdzie Moim z Siedlec, 26 Oktobra 1783, k. 104–105.

błędami popełnionymi przez głównego ogrodnika przy doborze zbyt cienkich sadzonek drzew do sadzenia w parku Aleksandria, zleciła: „wyrzucie te trzeba, które uschły, a nowe posadzić, w sadzeniu przez Ogrodnika, tę wadę upatruję iż zbyt wysokie, a Cienkie drzewa dobierał, Wiatr przeto obala y wysusza takowe drzewa”¹⁰⁴. Hetmanowa zleciła również zreparowanie wszystkich ogrodzeń „naokoło Alexandrowa”¹⁰⁵.

Na terenie parku siedleckiego pracowało wielu ogrodników dbających o utrzymanie zieleni ogrodowej na jak najwyższym poziomie. W sierpniu 1788 r. Ogińska zawarła kontrakt z ogrodnikiem Maciejem Millerem (Mathia Müller, Mattis Müller), który miał sprawować opiekę nad „Ogrodami Siedleckimi”, gdzie „wszystkie Drzewa tak te, które są na Gruncie, iako też te, które sam rozmnażać będzie, niemniey kwiaty, Ulice, Murawy w iaknaywiększym utrzymywać porządku y ochędóstwie” oraz „wiejskimi ogródkami w Chodowie i Żolibokach”¹⁰⁶. Do obowiązków pracownika należał nadzór nad rozległymi ogrodami użytkowymi „iako zdawna naypięknieysze bywały w Siedlcach” oraz „Szkole Drzew wszystkich, a mianowicie Brzoskwini, Morelow, Gruszek, Śliw Założyć; Nasiona Kwiatow y inne Inspektowe y Ogrodowe z Roku na Rok Konserwować y Każdego frukta iak naylepszy Gatunek zaprowadzać”¹⁰⁷. Zgodnie z kontraktem ogrodnik otrzymywał comiesięczną pensję wynoszącą „Czerwonych Złotych Siedm”, ubiór, narzędzia ogrodnicze, „Piwa Dubeltowego Garniec” dziennie oraz możliwość hodowania dwóch krów. W ramach wykonywanych obowiązków przydzielono mu dodatkowo czterech ogrodników. Miller sprawował dodatkowo nadzór nad ogrodnikami z wymienionych folwarków, którzy przywozili nasiona ogrodowe do parku Aleksandria¹⁰⁸. Wiadomo, że ogrodnik sprawował swoją funkcję na pewno do 1796 gdyż z tego roku zachowało się ostatnie podpisane przez niego potwierdzenie odbioru pensji¹⁰⁹. Na podstawie rejestru wiadomo, że w Aleksandrii funkcje ogrodnika pełnił również niejaki Maciej Skurski¹¹⁰.

Przez cały czas użytkowania ogrodu siedleckiego wszystko, co znajdowało się na jego terenie, było systematycznie konserwowane, pielęgnowane i niekiedy poddawane modernizacji. Ogińska sprawowała nadzór nad wszelkimi pracami dążącymi do utrzymania parku w jak najlepszej kondycji. Księżna przy wyjeździe z Siedlec do Warszawy w listopadzie 1791 r. pozostawiła obszerną listę zawierającą „Dyspozycye zostawione Pisarzowi Fabrycznemu” z wyszczególnieniem poszczególnych prac w parku i pałacu¹¹¹. Zgodnie z instrukcjami wykreślonymi przez właścicielkę siedleccy ogrodnicy „W ulicy idącej do Domku przy Wiatraku” mieli posadzić sadzonki wierzb oraz „co 50 kroków – Ławki pod obuch stronach podawać, lecz tak mieszać należy aby nie przypały iedna naprzeciw drugiey”¹¹². Księżna zleciła również zamontowanie okiennic pomalowanych na biało „W pokoju sypialnym P. Starościanki Tłumackiey, y na gorze gdzie Olesia sypia”¹¹³. Dalsze instrukcje dotyczyły wprowadzenia koniecznych uzupełnień w zieleni parkowej oraz

¹⁰⁴ Ibid.

¹⁰⁵ Ibid., k. 105.

¹⁰⁶ BCz, sygn. 11470, Kontrakt dla Ogrodnika Siedleckiego Macieja Millera 11 VIII 1788 Siedlce, k. 47; por. Aneks.

¹⁰⁷ Ibid.

¹⁰⁸ BCz, sygn. 11477, Excpens potoczna, Za nasiona, Żelastwa, y szpagat dla Ogrodniczkow Chodowskiego y Zaboklickiego 291 zł, k. nlb.

¹⁰⁹ BCz, sygn. 11486, k. nlb., Kwit odbioru pieniędzy przez ogrodnika Mathiasa Müllera z 7 października 1796 roku.

¹¹⁰ BCz, sygn. 11470, Konotatka Expensy na Kruliki bez Zime, y na inne rzeczy, k. 61.

¹¹¹ BCz, sygn. 11467, t. 6, Dyspozycye zostawione Pisarzowi Fabrycznemu, przy odjeździe moim, Roku 1791 w Nowemberze, k. 111–112.

¹¹² Ibid., s. 111

¹¹³ Ibid.

zastosowania odpowiednich zabiegów pielęgnacyjnych: „W lesie gdzie Ptaszarnia, to jest Kazimir lesie, gdzie perspektywa wycięta jest każe poboczne górkę na koło obsadzić kołami wierzbowymi, ten zaś koły powinny być nie zbyt cienkie ani dłuższe nad łokieć, y powinny być w ziemi więcej jak do połowy, tak żeby nad ziemią trochę więcej jak ćwierć widoczne były, często zaś zasadzić należy, bo jak przyjmą piękny efekt czynić będą y niezwykle wysychać; Schody na tych górkach pozarządzać trzeba, y odnowić świeżą darniną, kładać ją na dawną darninę gdyż się prędzej i lepiej przyimnie niżeli dawniejsza, którą darninę na Piasek kładali Ławki, Stoły tamże ponarządzeń”. Dalej nakazywała, aby „Gdziekolwiek czy to w tynku, czyli mostach, płotach znajdzie się iaka szkoda czyli ruina, każe to pozarządzać, tak abym za moim przyjazdem wszystko w całości y porządnie Zastała”¹¹⁴. Pośród rzemieślników pracujących na usługach Ogińskiej w tym czasie warto odnotować działającego lokalnie mistrza kunsztu blacharskiego Tomasza Szyszkowskiego. Najczęściej wykonywał on drobne prace związane z naprawą pokryć dachowych różnych budowli, udrażnianiem rynien. W rejestrach odnotowano również wykonanie przez niego ośmiu „Cyfr” do dworskiego teatru¹¹⁵.

Działalność hetmanowej na polu sztuki ogrodowej stanowiła szczególny przykład dbałości nie tylko o reprezentacyjny charakter posiadłości, ale również podniesienia jakości życia mieszkańców Siedlec poprzez zazielenianie przestrzeni miejskiej. W latach 1792–1793 księżna spisała kontrakt ze wspomnianym Wróblewskim na kontynuację prac brukarskich. Prace inicjowane przez właścicielkę niewątpliwie wpłynęły pozytywnie na wizerunek miasta w szczególności w oczach przejezdnych¹¹⁶. Ostatnią z większych inicjatyw architektonicznych Ogińskiej było zlecenie budowy kaplicy grobowej zaprojektowanej przez Zygmunta Vogla na planie ośmioboku. Informację tę potwierdza zapis artysty na odwrocie akwareli jego autorstwa z 1791 r. przedstawiającej widok budowli¹¹⁷.

Treść ideowa i jej wyraz formalny

Przodkami Aleksandry z Czartoryskich Ogińskiej były osobistości odznaczające się wybitną znajomością kultury artystycznej i literackiej. Istotny wpływ na osobowość młodej księżniczki wywarła jej babka Izabela z Morsztynów – twórczyni salonu, w którym kobiety wywierały wpływ na opinie polityczne i artystyczne. Wzorem Morsztynówny i Barbary Sanguszkowej księżna hetmanowa stworzyła w Warszawie i w Siedlcach salon towarzyski, który odwiedzali liczni magnaci, literaci i ówczesni światowcy¹¹⁸. Podczas spotkań księżna mogła pogłębić swoje zainteresowania sztuką ogrodową, która była tematem szeroko dyskutowanym. Znajomość warszawskich i podmiejskich ogrodów krajo-
brazowych zapewne skłoniła Ogińską do stworzenia w Siedlcach własnego modnego ogrodu przeznaczonego do spotkań towarzyskich, które przebiegały zgodnie z zaplanowanym przez nią „librettem”. Posiadłość księżnej cechowała się rozbudowanym programem literacko-artystycznym. Odwoływała się przy tym do panujących mód i przemian w sztuce ogrodowej oraz osobistych doświadczeń fundatorki. Wzorem dla wprowadzo-

¹¹⁴ Ibid, s. 112.

¹¹⁵ BCz, sygn. 11463, Księga wydatków, k. 81.

¹¹⁶ BCz, sygn. 11467, t. 6, Kontrakt z Wojciechem Wróblewskim na ułożenie bruku, k. 45–46.

¹¹⁷ Krystyna SROCZYŃSKA, Zygmunt Vogel, rysownik gabinetowy Stanisława Augusta, (Wrocław-Warszawa-Kraków: Ossolineum, 1969), s. 158, 204; *Katalog rysunków z Gabinetu Rycin BUW*, nr 790; ŁUGOWSKI, „Artyści i rzemieślnicy”, s. 122–123.

¹¹⁸ ZIONTEK, „Siedlecki dwór artystyczny”, s. 252–253.

nych treści stała się literatura rozpowszechniająca kult natury, dzieła filozoficzne, idea „ozdobnej wiejskości”, kult egzotyki oraz treści wolnomularskie. Znaczący wpływ na opracowanie programu artystycznego parku Aleksandria miało zamiłowanie hetmanowej do teatru towarzyszące jej przez całe długie życie. Zug zaznajomiony z tradycją dekoracji teatralnych znakomicie wykorzystywał ją w projektowaniu założeń naturalnych. „Krainę iluzji” miały potęgować scenograficznie ustawione *fabriques* odwołujące się do rozmaitych stylów i czasów, a tworzące idealne tło dla przedstawień teatralnych. Spotkania w ogrodzie były w istocie małymi formami teatralnymi wystawianymi w otoczeniu parkowej zieleni. To, co miało wyróżniać park siedlecki, to nagromadzenie różnorodnych pawilonów, które zostały potraktowane przez architekta swobodnie i twórczo. W projekcie Aleksandrii zawarł on niezwykle szeroki repertuar form obiektów architektury ogrodowej z wiejskimi chatkami, pawilonami gospodarczymi, orientalizującymi, grotami, kaskadami i mostkami.

Styl ogrodu siedleckiego w sferze organizacji przestrzeni, wprowadzonej architektury oraz wybranej estetyki zachowań mieszkańców bliski był powszechnemu wówczas sentymentalizmowi. „Zabawa w życie wiejskie”, służąca realizacji sielankowej wizji powrotu do natury, spełniała przede wszystkim funkcje estetyczne¹¹⁹. W poszukiwaniu genezy zamiłowania do wznoszenia ozdobnych wiosek na terenie ogrodów, których celem była zabawa w życie wiejskie połączone z pracami ogrodniczymi, należało skierować się ku rezydencji w Lunéville Stanisława Leszczyńskiego. W latach 1737–1742 do układu kompozycyjnego założenia wprowadzono tam zespół małych pawilonów z ogródkami warzywnymi nazywany wioską *La Chartreuse* (Kartuzja). Chatki wybudowane z cegły i drewna mieściły trzy gabinety, kuchnie i jadalnie. W miniaturowych gospodarstwach mieszkali uprzywilejowani dworzanie, którzy gościli Leszczyńskiego wytworami własnej pracy¹²⁰. O zamiłowaniu do budowy rustykalnych wśród polskich magnatów wspominał w późniejszym czasie Ernst Ahasverus von Lehndorff przebywający w Warszawie w 1781 r.: „Wszyscy lubują się tu w dziwaczności. Nikt nie chce mieszkać w zwykłym, wygodnym domu; musi on wyglądać jak chata, świątynia, ruina lub grot. Największą uwagę zwraca się tu na stronę zewnętrzną. Bywają tu chaty, które kosztują dziesięć tysięcy dukatów”¹²¹. Warto w tym miejscu podkreślić, że sentymentalną ideę życia naturalnego połączoną z nowatorską koncepcją wychowania dzieci w przestrzeni ogrodowej po raz pierwszy na ziemiach polskich wprowadziła Izabela Czartoryska w Powązkach¹²². Pomysł wzniesienia odizolowanej wioski

¹¹⁹ Zob. Antoine Nicolas DUCHESNE, *Sur la formation des jardins* (Paris: Dorez, 1775).

¹²⁰ Adrian von BUTTLAR, *Der Landschaftsgarten. Gartenkunst des Klassizismus und der Romantik* (Köln: DuMont, 1989), s. 106. Zob. Pierre BOYÉ, *Les châteaux du roi Stanislas Leszczyński en Lorraine* (Nancy-Paris: Laffitte, 1910); Jan K. OSTROWSKI, „Nurt egzotyczny w architekturze Stanisława Leszczyńskiego w Lotaryngii”, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki* 17, nr 3 (1972), s. 161–162; Julia Rau von der SCHULENBURG, *Emanuel Héré premier architecte von Stanislas Leszczyński in Lothringen (1705–1763)* (Berlin: Gebr. Mann Verlag 1973); Edmund CIEŚLAK, *Stanisław Leszczyński* (Wrocław-Warszawa-Kraków: Ossolineum, 1994); Stéphanie CHAPOTOT, *Les jardins du Roi Stanislas en Lorraine* (Metz: Editions Serpenoise, 1999); Jan K. OSTROWSKI, „Mecenat artystyczny Stanisława Leszczyńskiego”, w: *Stanisław Leszczyński – Król, Polityk*, red. Alojzy KONIOR (Leszno: LTK, 2001), s. 125–134; Stéphanie CHAPOTOT-LE CLERRE, „Ogrody Króla Stanisława”, w: *Stanisław Leszczyński. Król Polski księciem Lotaryngii* (Warszawa: Arx Regia, 2005), s. 173–174; Małgorzata SKWARCZYŃSKA, *Ogrody Króla Stanisława Leszczyńskiego w Lotaryngii w latach 1737-1766* (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2005).

¹²¹ Ernst Ahasverus von LEHDORFF, *Dzienniki*, w: *Polska Stanisławowska w oczach cudzoziemców*, t. 2, oprac. Waclaw ZAWADZKI (Warszawa: PIW, 1963), s. 35.

¹²² Zob. Agnieszka WHELAN, „Powązki: szkoła uczuć i historii. Wychowanie młodych Czartoryskich”, *Rocznik Historii Sztuki* 39 (2014), s. 223–248; Jolanta SKUTNIK, *Czula pedagogia. Edukacyjny walor dzieł i działań księżnej Izabeli z Flemmingów Czartoryskiej* (Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2019).

i gospodarstwa ozdobnego opracowany przez siostrzenice hetmanowej musiał zyskać jej aprobatę.

Hetmanowa zainteresowana działalnością ogrodową księżnej generałowej i Lubomirskiej zaczęła podzielać ich fascynację twórczością Jean-Jacquesa Rousseau, a w szczególności powieścią *Julie, ou la nouvelle Héloïse, lettres de deux amants habitants d'une petite ville au pied des Alpes* (1760) z opisem wzorowej wiejskiej posiadłości z ostoją dzikiego ptactwa¹²³. Zgodnie z poglądami filozofa natura jako doskonałość stanu pierwotnego była przeciwstawiana cywilizacji i przestrzeni miejskiej, którą postrzegano jako źródło zepsucia i upadłości moralnej. Słynny opis posiadłości państwa Wolmarów w Clarens zapoczątkował na kontynencie ożywioną dyskusję o wyższości ogrodu naturalnego nad regularnością założeń geometrycznych. Zgodnie z treścią powieści na terenie rezydencji znajdował się ogród warzywny założony „na miejscu kwater z kwiatami” oraz folwark, który miał „wszystkie obrządki wiejskiego gospodarstwa”¹²⁴. Wiejskie ustronie charakteryzowało przy tym „większa prostota”, „ruch, żywość, wesele, coś nieokreślonego co technie radością i prostotą”¹²⁵. Naturalnie ukształtowane Elizeum, dzieło Julii, stanowiło miejsce przechadzek i rozmyślań. Zakątek otoczony gęstą zielenią i niewidoczny od zewnątrz sprawiał wrażenie najdzikszego i najbardziej odosobnionego miejsca natury¹²⁶. Pod wpływem powieści Ogińska część posiadłości przekształciła na założenie typu *jardin neutral* z Ptaszarnią z różnymi egzotycznymi gatunkami. Chatki wiejskie w parku siedleckim, rozmieszczone malowniczo wśród „naturalnej” zieleni, były przeznaczone dla hetmanowej i jej najbliższych przyjaciół. Przy czym podobnie jak w Powązkach charakterystyczny był kontrast pomiędzy skromnym wyglądem chatek z zewnątrz, a bogatą i wyrafinowaną dekoracją oraz wyposażeniem wewnątrz. Drugi zespół budowli nazywany Małym Folwarkiem podobnie jak w Mokotowie Lubomirskiej był w programie i opracowaniu pomysłany jako jedna z „niespodzianek” ukryta wśród parkowych zagajników¹²⁷. Zwrot ku naturze miał podkreślać dodatkowo rodzaj użytych materiałów, jak drewno, kamienie, powyginane gałęzie, kora, mech, porosty, trzcina i sitowie.

Pawilony ogrodowe Plebania Turecka i Meczet Turecki wybudowane na terenie Aleksandrii stanowiły interesujący przykład orientalizmu w architekturze ogrodowej na ziemiach polskich. Jednocześnie były wyrazem mody na *turqueries*, która pojawiła się w Europie już na początku XVIII w. w okresie stabilności politycznej w państwie otomańskim. Przejawem tej mody w założeniach ogrodowych było powstawanie licznych pawilonów inspirowanych tradycyjną architekturą otomańską, jak np. meczet w podlondyńskim Kew (od 1757, William Chambers), minaret i turecki namiot w podparyskim Parc Monceau (1773–1783, Louis Carrogis zwany Carmontelle, i Thomas Blaikie) szeroko popularyzowane w licznych wydawnictwach¹²⁸. We Francji zapowiedzią tureckich inspiracji miały stać się pawilony ogrodowe wybudowane w Lotaryngii dla Leszczyńskiego przez nadwornego architekta Emmanuela Héré de Corny w Lunéville *Kiosque à la turque* i *Trèfle à la chinoise* oraz

¹²³ Bożenna MAJEWSKA-MASZKOWSKA, *Mecenat artystyczny*, s. 177; Ryszard PRZYBYLSKI, *Ogrody romantyków* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1978), s. 15 (Biblioteka Romantyczna); Jolanta POLANOWSKA, „Mokotów – ogród krajobrazowy Izabeli Lubomirskiej dedykowany Jean-Jacques Rousseau”, *Biuletyn Historii Sztuki* 75, nr 3 (2013), s. 467.

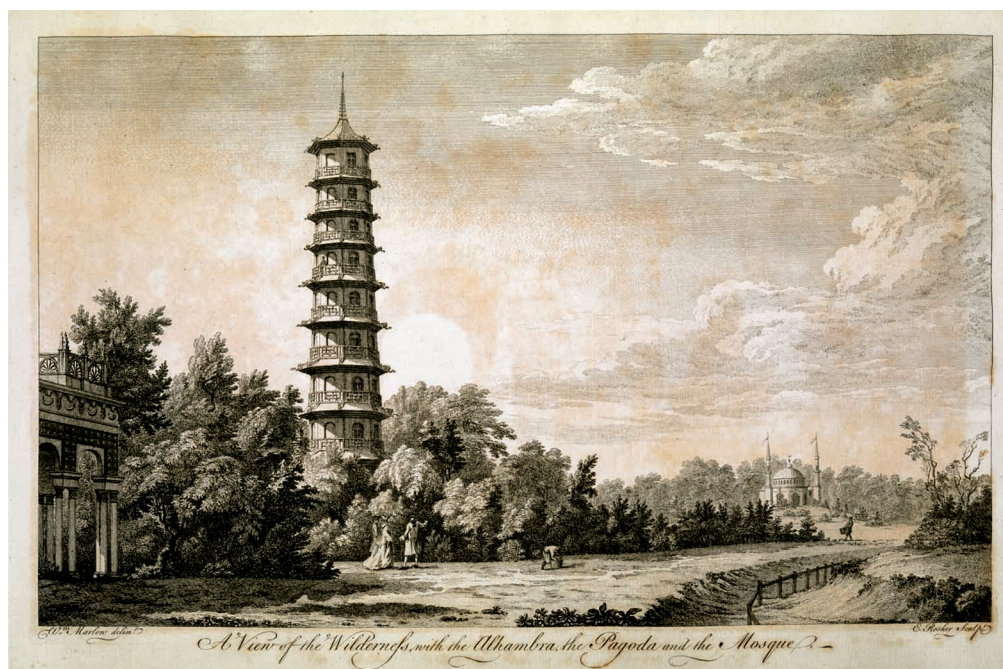
¹²⁴ ROUSSEAU, *Nowa Heloiza*, s. 254.

¹²⁵ Ibid.

¹²⁶ Ibid., s. 270.

¹²⁷ Zob. PUTKOWSKA, *Warszawskie rezydencje*, s. 380–381.

¹²⁸ Jolanta POLANOWSKA, „Kiosque à la turque – nieznanne projekty Jana Chrystiana Kamsetzera do Łazienek Stanisława Augusta”, *Biuletyn Historii Sztuki* 81, nr 2 (2018), s. 342–343.



5. William Chambers, Plans, Elevations, Sections, and Perspective Views of the Gardens and Buildings at Kew in Surry, the Seat of Her Royal Highness The Princess Dowager of Wales, London 1763, k.6. Fot. www.bl.uk

Kiosque w Commercy¹²⁹. Szczególną rolę w rozślawieniu budowli lotaryńskich odegrał wysyłany na europejskie dwory album wspomnianego architekta *Recueil des plans, élévations et coupes tant géométrales qu'en perspective des châteaux, jardins et dépendances, que Le Roy de Pologne occupe en Lorraine, y compris les bâtiments qu'il a fait élever ainsi que les changements considérables, les décorations et autres enrichissements qu'il a fait faire à ceux qui étaient déjà construits*, t. 1-3, Paris 1750-1753. Budowle te zapewne dobrze znał Michał Kazimierz Ogiński, który przebywał na dworze Leszczyńskiego w Lunéville (1757)¹³⁰. Najbardziej znane pawilony „w smaku tureckim” na ziemiach polskich zostały wzniesione według projektów Zuga w postaci Minaretu i kuchni noszącej nazwę Domku Imama (1776) w rezydencji Kazimierza Poniatowskiego Na Książęcym¹³¹. Budynek kuchni z dwoma poziomami podziemnymi został wybudowany na planie kwadratu z dodanym krótkim przęsłem od strony wejścia. Wnętrze pawilonu przykrywała niska kopuła na tamburze z owalnymi otworami¹³². Plebania Turecka w Siedlcach zgodnie z *Mappą* Sarnowskiego była wzniesiona również na planie kwadratu, w jej

¹²⁹ Zob. BOYÉ, *Les châteaux du roi*; OSTROWSKI, „Nurt egzotyczny w architekturze”, s. 161–176; Albert FRANCE-LANORD, *Emmanuelle Héré architecte de roi Stanislas* (Nancy: Presses universitaires de Nancy, 1984); CHAPOTOT, *Les jardins du Roi*; OSTROWSKI, „Mecenat artystyczny”, s. 125–134; Małgorzata SKWARCZYŃSKA, *Ogrody Króla*; Nebahat AVCIOĞLU, *Turquerie and the Politics of Representation 1728–1876*, (London: Ashgate Publishing, 2011), s. 681–682; Jan K. OSTROWSKI, *Barok – romantyzm – kresy*, (Warszawa: Wydawnictwo DiG; Bellerive-sur-Allier: Edition La Rama 2017), s. 243–260.

¹³⁰ Artur ZIONTEK, „Michał Kazimierz Ogiński w świetle piśmiennictwa XVIII wieku”, *Wschodni Rocznik Humanistyczny* 7 (2010/2011), s. 121.

¹³¹ Zob. Przemysław WĄTROBA, „Szymon Bogumił Zug (1733–1807). Katalog rysunków”, w: *Elizeum. Podziemny Salon księcia. Dla Przyjaciół i pięknych Pań*, red. Karol GUTTMEJER (Warszawa: Miasto Stołeczne Warszawa, 2016); projekty Domu Imama nr 11–14.

¹³² Anna OLEŃSKA, „«Chciał pan podkomorzy mieć sielankę w naturze» Na Książęcym wśród podwarszawskich ogrodów księcia Kazimierza Poniatowskiego”, w: *Elizeum*, s. 44–45; PUTKOWSKA, *Warszawskie rezydencje*, s. 309–312.

wnętrzu zaś miał znajdować się wytwornie urządzonej salon przeznaczony do picia kawy. Zug przy opracowywaniu projektu mógł wzorować się także na opisie Moszyńskiego jednej z altan nazywanej Kiosk Turecki, która była wybudowana na pagórku, „od strony rzeki” i urządzona „wedle tureckiego zwyczaju”¹³³. Pawilon stanowił zapewne istotny punkt widokowy z otwarciem na staw z wyspami oraz budynek Łazienki. Wzorem dla projektu Meczetu Tureckiego mógł być meczet z Kew autorstwa Williama Chambersa, popularyzowany w publikacji *Plans, Elevations, Sections, and Perspective Views of the Gardens and Buildings at Kew in Surry, the Seat of Her Royal Highness The Princess Dowager of Wales* (1763) oraz w wydawnictwie G.L. Le Rouge’a *Détails des nouveaux jardins à la mode*, 1776-1788 (il. 5). Znajomość budowli w „kostiumie” tureckim umożliwiła Zugowi swobodną interpretację tradycyjnych form¹³⁴. Innym motywem, odwołującym się do architektury islamu wystawianym okazjonalnie w ogrodzie Ogińskiej był namiot turecki. Tego typu obiekty były inspirowane relacjami podróżników z XVII i XVIII w., a w szczególności opisami pałacu Topkapi w Stambule, który zbudowany był jak twierdzo „na podobieństwo namiotów”¹³⁵.

Do najbardziej oryginalnych budowli parku Aleksandria niewątpliwie należy zaliczyć Pawilon ze Złamaną Kolumną zawierający grootę z łazienką. Stanisław August dostrzegł w nim podobieństwa do kolumny z francuskiego ogrodu Le Désert de Retz zaprojektowanej przez Huberta Roberta i zilustrowanej przez François Nicolas Henri Racine de Monville’a. Po wizycie w Siedlcach król w liście do hetmanowej Ogińskiej pisał z uznaniem: „Zdarzyło mi się opisywali, jak za najnowszą i najwznioślejszą i najpiękniejszą rzecz une Campagne de M. Demonville Pres de Maril, gdzie dom mieszkalny jest bazą kolumny – odpisałem im, że ja to oczyma widziałem w Siedlcach”¹³⁶. Jednakże, jak zauważyła Agnieszka Morawińska, plan i widok monumentalnej budowli Le Désert został dopiero opublikowany w 1785 r. w wydawnictwie Le Rouge¹³⁷. Ponadto jej forma jak i funkcja różniła się znacząco od pawilonu w Siedlcach. Zainteresowanie króla budowlą Zuga mogło także wynikać z jej symboliki odnoszącej się do idei wolnomularskich. We wnętrzu pawilonu mogły odbywać się spotkania adeptów Sztuki Królewskiej. Architekt-Mason, który zaprojektował liczne budowle ogrodowe przeznaczone do obrzędowych zebrań wolnomularskich w ogrodach przy pałacu Brühla, „Na Górze”, czy „Na Książęcym” mógł przesycić swoje dzieło symbolami czytelnymi dla wtajemniczonych¹³⁸. Jak wskazywała Inessa Swirida, motyw złamanej kolumny miał symbolizować niepełność wiedzy masonskiej. We wnętrzu wzorcowego pawilonu zebrań powinna była mieścić się grota, a pod skałą łazienka i sala do odpoczynku w „guście egipskim”¹³⁹. Motyw złamanej kolumny Zug zastosował prawdopodobnie po raz pierwszy w projekcie Groty z Domem Pustelnika (1778) w Jabłonie. Na zewnątrz na sklepieniu groty wzniesiono trzy złamane kolumny,

¹³³ MOSZYŃSKI, „Rozprawa o ogrodnictwie”, s. 113.

¹³⁴ Rozmach pawilonów orientalnych podziwianych przez Stanisława Augusta stanowił być może inspirację dla powstania projektu *Kiosque à la turque* autorstwa Jana Chrystiana Kamsetzera do Łazienek w połowie lat 80. XVIII w. Zob. POLANOWSKA, „Kiosque à la turque”, s. 329–356.

¹³⁵ Gabriela ŚWITEK, „Ut pictura hortus. Przejawy kultury estetycznej w sztuce ogrodowej XVIII wieku”, *Biuletyn Historii Sztuki* 65, nr 1, (2003), s. 290.

¹³⁶ Cytat za: MORAWIŃSKA, *Augusta Fryderyka Moszyńskiego*, s. 61.

¹³⁷ *Ibid.*, s. 61–62.

¹³⁸ Zob. Krzysztof ZAŁĘSKI, „Ogrody wolnomularzy w Polsce na przełomie XVIII i XIX wieku”, *Rocznik Historii Sztuki* 34, (2009), s. 99–100.

¹³⁹ Inessa SWIRIDA, „W poszukiwaniu ukrytych znaczeń. Park naturalny XVIII stulecia a wolnomularstwo”, *Ars Regia* 2, nr 2 (1993), s. 20.

z których jedna pełniła funkcje komina¹⁴⁰. W przypadku budowli w Siedlcach architekt inspirował się dodatkowo opisem Monumentu Clelii Moszyńskiego stworzył budowlę unikatową w skali europejskiej. Jednocześnie zgodnie z wymogiem tajemnicy poszczególne motywy zawarte w projekcie miały charakter wieloznaczny i powiązany z treściami dostępnymi dla gości-profanów dysponującymi biegłością w kulturowym języku form i znaczeń.

Ogród krajobrazowy Aleksandria stanowiący odpowiedź na obowiązującą modę panującą wśród europejskiej arystokracji na pewno spełniał wymogi jakie księżna hetmanowa w nim pokładała. Jednocześnie dzięki współpracy z Zugiem i licznymi artystami, rzemieślnikami i ogrodnikami stworzyła dzieło wielostylowe o bogatym programie zaspakajającym jej potrzeby oraz upodobania. Układ przestrzenny ogrodu wyznaczał określone wątki treściowe ujęte w ramy skojarzeń malarskich, literackich, układów teatralnych i wyobrażeń lirycznych. Podczas malowniczej przechadzki po parku przed widzami roztaczała się kolejno seria „obrazów” zmieniających się niczym dekoracje teatralne. Jednocześnie goście przekraczając wejście do prywatnego Elizeum przenosili się do odrębnej rzeczywistości, której tajemnice znała tylko jej właścicielka.

¹⁴⁰ Zob. PUTKOWSKA, *Warszawskie rezydencje*, s. 418–419.

Aneks

Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, sygn. 11470, Kontrakt dla Ogrodnika Siedleckiego Macieja Millera 11 VIII 1788 Siedlce, s. 47.

Między JW. Aleksandrą z Xiążąt Czartoryskich Ogińską Hetmanową WWXLitt z iedney, a Panem Macieiem Millerem Ogrodnikiem z drugiey strony, stanął Kontrakt w ten niżej Opisany sposób, Jż Pan Miller przyjmuiąc Służbę u JW. Hetmanowey, obeymuie Ogrod Siedlecki y przyrzeka wszystkie Drzewa tak te, które są na Gruncie, iako też te, które sam rozmnażać będzie, niemniey kwiaty, Ulice, Murawy w iaknaywiększym utrzymywać porządku y ochędostwie. Coby dla kształtu y upięknienia odmieniać zamyślał, wprzod samey JW Pani Myśl swoią poda, aby bez Jey Wiedzy, nic się nie odmieniło w Ogrodzie. Potażerye wszelkiego rodzaju iako zdawna naypięknieysze bywały w Siedlcach, tak zspobności Ziemi, iako też z obszerności Ogrodu, Przeto Pan Miller deklaruie ieszcze nad dawny Czas więszey obfitości rozkrzewiać y wszystkie potrzeby kuchni stosownie do Dyspartymentu, który iest rocznie Na Ogrodników, uczyni ony Zimą y latem dostarczać. Szkołę Drzew wszystkich, a mianowicie Brzoskwini, Morelow, Gruszek, Śliw Założyć; Nasiona Kwiatow y inne Inspektowe y Ogrodowe z Roku na Rok konserwować y Każdego frukta iak naylepszy Gatunek zaprowadzać. Remanenta Ogrodu iakie są pod Regestrem Panu Millerowi oddam, takie w Czasie Kończenia swoiey Służby oddać powinien. Temuż Panu Millerowi Ogrodnikowi naznacza JW. Hetmanowa Pensyi Miesięczney po Czerwonych Złotyeh Siedm, razem z Sukniami yze wszystkim y wolne chowanie dwoch krów. Oraz przydaie do pomocy Cztereh Ogrodniczków. Wieyskie które są Ogrody iako to Chodowski y Zaboklicki dwa razy na Rok to iest na Wiosnę i Jesień odwiedzi dla nauczania Ogrodniczków, iak względem Drzewa konserwacyi pomnożenia Potażeryi sprawować się maia. Drzewa lipowe, Wierzbowe po Ulicach iak Ogrodniczek sadzić y iak one utrzymywać powinien, nauczyć. Ztych Cztereh Ogrodniczków, którzy są Panu Millerowi przydani, gdyby Który Piiąństwem, lenistwem, lub Nie posłuszeństwem był zawiniający opowiedziawszy Przewinę y Niezdatność Jego Marszałkowi Dworu JW. Hetmanowy odprawić Pan Miller a innego przyiąć może. Wszelako żąda JW. Hetmanowa aby naymniey dwóch ciagle zawsze byli y żeby z nich w Czasie do innych Ogrodów użyć mogła za Ogrodników. Cudzych Chłopców do Nauki Ogrodniczey Pan Miller Ma swego awantazu przysiąc będzie mógł, opowiedziawszy się Samey Pani, lecz Kształconych utrzymywania bynaymniey do Skarbu nie należy. Użyie tenże Pan Miller sposobu iak frukta ocalić y żeby wszystkie do Stołu Pańskiego dochodziły, które teraz w więszey Części do Ogrodniczków y od ludzi obcych zadane bywaią. Nigdy zaś wiele fruktów razem oddawać nie będzie Pan Miller, lecz na proporcją kilku, czyli kilkunastu talerzy do Stołu, w Czym ma się ułożyć z Marszałkiem Dworu o wielkość dawania. Ate, które zimą zwykle być używane konserwować będzie iak naydoskonaley y iaknayszczędniey onych użyie. Aby JW. Hetmanowa Całorocznie miała. Gdyż nie wszystko dla wszystkich Ziemia rodzi. Będzie o tym Pan Miller pamiętał, że Co dla iedney Pani ledwie wystarcza, do drugich nie należy. Który to Kontrakt obie strony podpisuią, Datt w Siedlcach ię 11. Augusta 1788 Roku Temuż Panu Millerowi Ogrodnikowi wyznacza JW Hetmanowa Piwa Dubeltowego Garniec ieden na Dzień.

Aleksandria: Landscape Garden of Aleksandra Ogińska née Czartoryski in the Light of New Materials

The Aleksandria landscape garden in Siedlce founded by Aleksandra Ogińska née Czartoryski has taken a permanent position in the history of garden art. The Princess decided to apply the concept of an informal garden which was to enable her to introduce definite ideological contents demonstrating that she had a sense for the latest trends of the era, and also to turn it into a tool to expand her influence in culture and politics. What served as the stimulus to modernize the Siedlce layout was the planned visit of Stanislaus Augustus (20-25 July 1783). The Hetman's wife, having taken over the Siedlce Demesne and the town of Siedlce following the death of her father Michał Fryderyk Czartoryski, commissioned an inventory of the estates in 1776. The manuscript kept at the Prince Czartoryski Library in Cracow provided practical information related to the compositional layout of the 'Italian garden' when the Princess took it over. According to the archival sources, in spring 1779, works were begun on laying out the landscape garden north-east of the Palace with ornamental pavilions amidst the forest-and-meadow section. The programme of the estate was based on literary, Oriental and mythological motifs, as well as on the Freemason symbolism. The authorship of the layout design is attributed to Szymon Bogumił Zug. The Aleksandria design was saturated by him with a wide range of garden architecture facilities, including cottages, farm and pseudo-Turkish pavilions, grottos, cascades, as well as bridges. The structures were to impress with their originality, creativity, contrast between the function and form, variety, and innovation. Ogińska brought her craftsmen and artists mainly from the capital, i.e. Warsaw. The majority of them were of German origin. However, most of the artists in the preserved registers were local: having completed the scope of work as defined in the contract, they would receive their pay. Among the employees in Siedlce there was an unidentified either by first or family name 'gardener from Powązki', supervising the provision of building materials and plants.

The most important iconographic document illustrating the compositional layout of the complex from 1780 is the *Map of Aleksandrija near Siedlce*, a plan executed by Franciszek Salezy Sarnowski. It shows the area of the park designed on a layout of an elongated rectangle covering three irregular parts intersected by numerous canals spilling out into two

larger ponds. On the extensive reservoir from the north, ten little islands with pavilions on were made. This was the central part that covered the largest number of garden pavilions with marked out winding paths: the farm with a dairy, a little stable, a poultry pen, a little barn, and a haystack. The second set of buildings raised in the north-eastern side and of an elongated shape, encompassed three houses belonging respectively to: Ogińska, Kurdwanowski, and Miss Pelagia Potocka, Tłumacz Starost. Close to those, additionally an Arbour in the Dovecote on a rare semi-circular layout and a Cradle were raised. The further part of the garden contained the Bath pavilion, a Little House for the vista, and yet another little stable. The garden structures defined as the Grotto, the Bath, and the Pavilion with a broken column actually constituted one building serving bathing purposes. When working on his design, Zug could model himself on the description of 'Clelia's Monument' from the work *Essay sur le Jardinage Anglois* by August Fryderyk Moszyński. The third set of garden pavilions situated on the pond with islands covered the Turkish Mosque, the Turkish Vicarage, the Inn House, the House for the Host, an arbour and orangery. On two man-made islands on the pond the Fisherman's House and a Swan Booth were placed. Close to the bridge leading to the central part of the park there was an Oak with a Little Room. The opposite edge of the park was where the House of Her Highness Miss Stępkowska, daughter of the Kiev Voivode was raised; it also featured an ornamental Windmill. An extremely precious source of information on the furnishing of the interiors of some of the buildings and their purpose could be found in the earlier unpublished inventory preserved at the Prince Czartoryski Library in Cracow.

Throughout all the period when the Siedlce Garden was used, everything that could be found within its boundaries was systematically conserved, taken care of, and occasionally modernized. In subsequent years, quite a number of gardeners taking care of the vegetation, making sure it was at its best, were employed. In August 1788, Ogińska signed a contract with the gardener Maciej Miller who took care of the Siedlce Garden. The last of the major architectural projects undertaken by Ogińska was the raising of a sepulchral chapel designed by Zygmunt Vogel on an octagonal plan.

Translated by Magdalena Iwińska

Bibliografia:

- Bernatowicz, Tadeusz. "Sentymentalne idee i wiejskie chatki w ogrodach *picturesque* czasów stanisławowskich." W *Obraz i przyroda. Materiały z Konferencji 'Obraz i przyroda', Lublin 6–8 X 2003*, redakcja Urszula Mazurczak, Jowita Patyra, Małgorzata Sylwia Żak, 117–155. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2005.
- Buttlar von, Adrian. *Der Landschaftsgarten. Gartenkunst des Klassizismus und der Romantik*. Köln: DuMont, 1989.
- Ciołek, Gerard. *Ogrody polskie*. Warszawa: Państwowy Instytut Sztuki, 1953.
- Dąbrowski, Stanisław. "Życie teatralne w Siedlcach w latach 1784–1929." *Rocznik Mazowiecki* 2 (1969): 219–237.
- Dmowska-Grabias, Halina. "Siedlce i dobra siedleckie hetmanowej Aleksandry Ogińskiej w drugiej połowie XVIII wieku." *Rocznik Mazowiecki* 4 (1972): 440–442.
- Fijałkowski, Wojciech. *Wilanów*. Warszawa: PWN, 1973.
- Gardzińska, Janina, i Urszula Głowacka-Maksymiuk. *Inwentarz dóbr klucza siedleckiego z 1776 roku*. Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych: Fundacja Rozwoju Badań Regionalnych "Sigillum"; Siedlce: Archiwum Państwowe, 2005.
- Głowacka-Maksymiuk, Urszula. "Siedlce miasto rezydencjonalne księżnej Aleksandry Ogińskiej", *Prace Archiwalno-Konserwatorskie* 13 (2002): 9–21.
- Jaroszewski, Tadeusz Stefan. *Chrystian Piotr Aigner. Architekt warszawskiego klasycyzmu*. Warszawa: PWN, 1970.
- Kopania, Izabela. *Rzeczy – Ogrody – Wyobrażenia. Chiny w kulturze Rzeczypospolitej czasów Stanisława Augusta*. Warszawa: Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, 2012.
- Korneć, Grażyna. *Pałac Ogińskich w Siedlcach*. Siedlce. Wydaw. Akademii Podlaskiej, 2003.
- Korzeniewski, Tomasz. "Teatr hetmanowej Ogińskiej w Siedlcach", *Pamiętnik Teatralny* 18, nr 1/2 (1969): 114–126.
- Kosiorek, Jakub Maciej. *Aleksandria. Ogród hetmanowej Aleksandry Ogińskiej w Siedlcach*. Siedlce: Siedleckie Stowarzyszenie Społeczno-Kulturalne Brama; Warszawa: Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego, 2013.
- Kwiatkowski, Marek. *Szymon Bogumił Zug. Architekt polskiego Oświecenia*. Warszawa: PWN, 1971.
- Loretz, Stanisław, i Andrzej Rottermund. *Klasycyzm w Polsce*. Warszawa: Arkady, 1984.
- Ługowski, Piotr. "Artyści i rzemieślnicy na usługach Aleksandry Ogińskiej w Siedlcach." W *Zmierzch i świt. Stanisław August i Rzeczpospolita 1764–1795*, redakcja Aleksander Antoniewicz, Rozalia Kosińska, Piotr Skowroński, 109–135, Warszawa: Wydawnictwo Neriton, Studenckie Koło Naukowe Historyków UW, 2015.

- Majdecki, Longin. *Historia ogrodów*. Warszawa: PWN, 1978.
- Majewska-Maszkowska, Bożenna. *Mecenat artystyczny Izabeli z Czartoryskich Lubomirskiej (1736–1816)*. Wrocław: Ossolineum, 1976.
- Michalec, Danuta. *Aleksandra Ogińska i jej czasy*. Siedlce: Muzeum Okręgowe, 1999.
- Morawińska, Agnieszka. *Augusta Fryderyka Moszyńskiego Rozprawa o ogrodnictwie angielskim*. Wrocław: Ossolineum, 1977.
- Oleńska, Anna. “Chciał pan podkomorzy mieć sielankę w naturze. ‘Na Książecem’ wśród podwarszawskich ogrodów księcia Kazimierza Poniatowskiego”, W: *Elizeum. Podziemny Salon księcia. Dla Przyjaciół i pięknych Pań*, redakcja Karol Guttmejera, 29–58. Warszawa: Miasto Stołeczne Warszawa, 2016.
- Piwkowski, Włodzimierz. *Arkadia Heleny Radziwiłłowej: studium historyczne*. Warszawa: Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Narodowa Instytucja Kultury, 1998.
- Polanowska, Jolanta. *Stanisław Kostka Potocki (1755–1821). Twórczość architekta amatora przedstawiciela neoklasycyzmu i nurtu picturesque*. Warszawa: Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, Liber Pro Arte, 2009.
- Polanowska, Jolanta. “Ogród angielski (English landscape garden) w Warszawie i jej okolicach w 2. poł. XVIII w. i jego wzory.” W *Kultura artystyczna Warszawy XVII–XXI*, redakcja Zbigniew Michalczyk, Andrzej Pieńkos, Michał Wardzyński, 193–202. Warszawa: Neriton, 2010.
- Polanowska, Jolanta. “Mokotów – ogród krajobrazowy Izabeli Lubomirskiej dedykowany Jean-Jacques, Rousseau.” *Biuletyn Historii Sztuki* 75, nr 3 (2013): 437–496.
- Polanowska, Jolanta. “Kiosque á la turque – nieznanne projekty Jana Chrystiana Kamsetzera do Łazienek Stanisława Augusta.” *Biuletyn Historii Sztuki* 81, nr 2 (2018): 329–356.
- Przybylski, Ryszard. *Ogrody romantyków*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1978.
- Putkowska, Jolanta. *Warszawskie rezydencje na przedmieściach i pod miastem w XV–XVIII wieku*. Warszawa: Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2016.
- Sawicka-Jurek, Jolanta. “Pod wdzięcznym onej rozkazem – o kulturotwórczej roli dworu Aleksandry Ogińskiej w Siedlcach.” W *Dwory magnackie w XVIII wieku. Rola i znaczenie kulturowe*, redakcja Teresa Kostkiewiczowa, Agata Roćko, 263–273. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2005.
- Sroczyńska, Krystyna. *Zygmunt Vogel, rysownik gabinetowy Stanisława Augusta*. Wrocław-Kraków-Warszawa: Ossolineum, 1969.
- Swirida, Inessa. “W poszukiwaniu ukrytych znaczeń. Park naturalny XVIII stulecia a wolnomularstwo.” *Ars Regia* 2, nr 2 (1993): 7–40.
- Świtek, Gabriela. “Ut pictura hortus. Przejawy kultury estetycznej w sztuce ogrodowej XVIII wieku.” *Biuletyn Historii Sztuki* 65, nr 1 (2003): 277–302.

Ziontek, Artur. “Żywioł towarzyski Aleksandry Ogińskiej utrwalony w piśmiennictwie XVIII wieku.” W *Kobieta epok dawnych w literaturze, kulturze i społeczeństwie*, redakcja Iwona Maciejewska, Krystyna Stasiewicz, 349–362 Olsztyn: Wydawnictwo Littera, 2008.

Ziontek, Artur. “Michał Kazimierz Ogiński w świetle piśmiennictwa XVIII wieku.” *Wschodni Rocznik Humanistyczny* 7 (2010/2011): 119–149.

Ziontek, Artur. “Siedlecki dwór artystyczny Aleksandry Ogińskiej.” W *Małe miasta. Społeczność*, redakcja Mariusz Zemło, 247–275, Lublin-Supraśl: Wydawnictwo KUL, 2011.